

Załącznik
do uchwały Nr XXXI/518/17
Sejmiku Województwa
Kujawsko-Pomorskiego
z dnia 24 kwietnia 2017 r.

Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego

**PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI
WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO
NA LATA 2017-2020**

Toruń 2017 r.

**Opracowanie wykonano w:
Departamencie Kultury i Dziedzictwa Narodowego:**

- 1) Jerzy Janczarski - dyrektor Departamentu Kultury i Dziedzictwa Narodowego;
- 2) Monika Butowska - zastępca dyrektora Departamentu Kultury i Dziedzictwa Narodowego;
- 3) Lech Narębski - główny specjalista ds. zabytków w Biurze Dziedzictwa Narodowego w Departamencie Kultury i Dziedzictwa Narodowego;

przy współpracy z:

- 4) Markiem Rubnikowiczem - dr nauk humanistycznych w zakresie archeologii, pełniącym nadzór merytoryczny nad programem;
- 5) Hanną Łopatyńską - polonistką, etnografem;
- 6) Agnieszką Kostrzewą - muzykologiem;
- 7) Izabelą Kurowską - architektem krajobrazu;
- 8) Piotrem Dąbrowskim - specjalistą w dziedzinie Ochrony Dóbr Kultury.

Spis treści

1. Wstęp
 2. Podsumowanie dwóch poprzednich edycji programów opieki nad zabytkami
 - 2.1. Ogólna charakterystyka zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego
 - 2.1.1. Obiekty nieruchome
 - 2.1.2. Obiekty ruchome
 - 2.1.3. Dziedzictwo niematerialne
 - 2.2. Zmiana stanu zasobu dziedzictwa kulturowego w okresie 2013-2016
 - 2.2.1. Zabytki nieruchome wpisane do ewidencji zabytków
 - 2.2.2. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków
 - 2.2.3. Parki kulturowe utworzone na terenie województwa
 - 2.2.4. Pomniki historii
 - 2.2.5. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków
 - 2.2.6. Dziedzictwo niematerialne
 - 2.3. Stan zachowania dziedzictwa kulturowego
 - 2.3.1. Gminne i powiatowe programy opieki nad zabytkami
 - 2.3.2. Prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane prowadzone przy zabytkach z terenu województwa kujawsko-pomorskiego
 - 2.3.2.1. Zabytki nieruchome
 - 2.3.2.2. Zabytki ruchome
 - 2.3.2.3. Dziedzictwo niematerialne
 - 2.4. Nakłady finansowe
 3. Stan dziedzictwa kulturowego w województwie w kontekście dokumentów strategicznych
 - 3.1. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017
 - 3.2. Strategia rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do roku 2020 – plan modernizacji 2020 +
 - 3.3. Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-Pomorskiego 2014-2020
 - 3.4. Kontrakt Terytorialny dla Województwa Kujawsko-Pomorskiego 29
 - 3.5. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego
 - 3.6. Porozumienia zawarte przez Województwo Kujawsko-Pomorskie
 - 3.6.1. Porozumienie dotyczące Europejskich Dni Dziedzictwa
 - 3.6.2. Porozumienie dotyczące dziedzictwa niematerialnego
 4. Dziedzictwo niematerialne
 - 4.1. Najcenniejsze przykłady
 - 4.1.1. Obrzędy świąteczne i tradycyjne zwyczaje
 - 4.1.2. Język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego – relikty gwary kujawskiej we współczesnym języku
 - 4.1.3. Tradycyjne umiejętności
 - 4.1.4. Nazewnictwo miejscowe
 - 4.2. Zagrożenia
 - 4.3. Ochrona dziedzictwa niematerialnego
 5. Dziedzictwo materialne
 - 5.1. Najcenniejsze przykłady
 - 5.2. Zagrożenia
 - 5.3. Warunki współpracy z właścicielami i użytkownikami zabytków
 6. Cele, kierunki i działania oraz monitoring programu
 - 6.1. Cele, kierunki i działania
 - 6.2. Monitoring realizacji programu
 7. Zasady współpracy i finansowania
 - 7.1. Środki krajowe
 - 7.2. Środki samorządowe
 - 7.3. Środki unijne
 - 7.4. Środki prywatne i inne
 8. Zakończenie
- Spis tabel
- Wykaz skrótów użytych w tekście

1. Wstęp

Dziedzictwo kulturowe województwa kujawsko-pomorskiego jest jednym z bardziej reprezentatywnych dla obszaru centralnej i północnej Polski. Poprzez charakterystyczne wyznaczniki krajobrazu kulturowego nadaje mu niepowtarzalny, tożsamy wyłącznie dla tego obszaru wymiar przestrzenny. Unikatowe przykłady zróżnicowanej chronologicznie architektury o wybitnych wartościach artystycznych, czy też zespoły urbanistyczne z niezniszczonymi układami przestrzennymi i zachowaną architekturą, są nośnikami nie tylko walorów estetycznych, ale i wartości historycznych, odzwierciedlających przeobrażenia polityczne, społeczno-gospodarcze i kulturowe na przestrzeni stuleci. Granice administracyjne województwa kujawsko-pomorskiego zasięgiem swym obejmują genetycznie zróżnicowane strefy oddziaływań kulturowych, z materialnym świadectwem zróżnicowanego krajobrazu kulturowego. Kamienna architektura romańska, reprezentatywna dla Kujaw, ceglane budownictwo Torunia, Chełmna czy Grudziądza w połączeniu z odmiennym kulturowo i krajobrazowo wykształconym historycznie obszarem wschodniej części województwa, tworzą wyjątkowy, niepowtarzalny region, którego walor przestrzenno-historyczny winien być zachowany, jako bezcenna wartość. Ochrona zabytków oraz opieka nad zabytkami są jednym z zadań i powinności, nałożonych w równym stopniu na państwo i samorząd. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku nakłada na państwo i samorządy obowiązek sporządzania krajowych, wojewódzkich, powiatowych i gminnych programów ochrony zabytków. O ile krajowy program przygotowujący jest przez ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego, o tyle na szczeblach niższych zadanie to spoczywa na samorządach. Zadania zawarte w tych dokumentach programowane są na cztery lata z jednoczesną koniecznością monitorowania postępów w jego realizacji po dwóch latach.

Dokument, jakim jest wojewódzki program opieki nad zabytkami, to strategiczne narzędzie samorządu wojewódzkiego, w którym określone są cele i kierunki jego działań. Ich wykonanie w planowanym okresie funkcjonowania przyjętych założeń jest podstawą kreowania i realizacji polityki ochrony konkretnych – ważnych z punktu widzenia realizowanej strategii – obiektów i obszarów zabytkowych. Istotnym elementem tej strategii jest także znaczące zdynamizowanie działań, mających na celu zachowanie dziedzictwa niematerialnego, którego istota, częstokroć pomijana i pomniejszana, jest niezwykle ważną częścią dziedzictwa kulturowego. Materialne świadectwa wieków minionych, język, zwyczaje i obyczaje tworzą wartości, określające tożsamość lokalną czy też regionalną, przekładając się w konsekwencji na poczucie więzi społecznych, tak niezbędnych w społecznościach lokalnych.

Skuteczne kreowanie polityki opieki nad dziedzictwem kulturowym w regionie administracyjnym wymaga podejmowania działań, zgodnych z dokumentami strategicznymi, wygenerowanymi na poziomie kraju i województwa. Zawarte w nich cele i treści przekładają się na narzędzia chroniące bądź wspierające ochronę materialnych i niematerialnych elementów dziedzictwa kulturowego, łącznie z ochroną krajobrazu kulturowego. Nakreślone w tych dokumentach cele i priorytety, przełożone i włączone do wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami, stają się elementem współtworzącym spójny, zwarty ideowo i koncepcyjnie program ochrony i opieki dziedzictwa kulturowego w regionie. Co ważne, treści zawarte w poszczególnych programach regionalnych, przełożone na poziom krajowy, pozwalają na podejmowanie działań, opartych na wartościach środowiska kulturowego regionu. W konsekwencji, w dalszej perspektywie, wytworzą one wartości, które zdynamizują rozwój regionu, w tym przypadku oparte na kanwie elementów regionalnego dziedzictwa kulturowego.

Uwzględnienie w realizowanym programie opieki nad zabytkami elementów, zawartych w kluczowych dokumentach strategicznych, jest gwarantem zachowania integralności zabytkowych struktur urbanistycznych i ruralistycznych, które w połączeniu z wartościami niematerialnego dziedzictwa, są gwarantem kompleksowej ochrony.

Prezentowany tu Program opieki nad zabytkami..., Jest kolejną, trzecią już edycją tego dokumentu, realizowaną przez samorząd województwa kujawsko-pomorskiego. Doświadczenia, zdobyte w poprzednich latach, stały się impulsem do rozwinięcia kierunków, związanych z podniesieniem efektywności podejmowanych działań z zakresu opieki nad dziedzictwem kulturowym regionu. Polityka opieki nad zabytkami na terenie województwa kujawsko-pomorskiego, realizowana w oparciu o cele strategiczne, zawarte w programie opieki nad zabytkami województwa kujawsko-pomorskiego, bez wątplenia ma istotne znaczenie dla kształtowania i podnoszenia poziomu

świadomości społecznej w zakresie wzmocnienia więzi społecznych, opartych na wykorzystywaniu zasobu materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Powoływane decyzjami samorządów lokalnych kolejne parki kulturowe, czy też propozycje wpisów wyjątkowych fragmentów krajobrazu kulturowego na listę pomników historii Prezydenta RP są przejawem potrzeby społecznej ochrony zabytkowych przestrzeni, jako istotnego czynnika podnoszącego atrakcyjność turystyczną regionu.

Natomiast włączenie do wojewódzkiego Programu opieki nad zabytkami... zagadnień, związanych z ochroną dziedzictwa niematerialnego, to jedno z istotniejszych i jednocześnie cennych modernizacji tego dokumentu. Ta sfera dziedzictwa regionu była zazwyczaj traktowana odrębnie, bez łączenia jej ze sferą dziedzictwa materialnego. Tym samym w znacznie mniejszym stopniu była reprezentowana w dokumentach strategicznych. Wprowadzenie jej do dokumentu, jakim jest między innymi Program opieki nad zabytkami dla województwa kujawsko-pomorskiego na lata 2017-2020, już obecnie skutkuje wzrostem zainteresowania lokalną tradycją, językiem czy też zwyczajami i obyczajami, zakorzenionymi w świadomości lokalnych społeczności, które przekazywane są między pokoleniami w formie przekazów ustnych.

Tradycyjne zajęcia i rzemiosła to kolejne z kategorii, określających tożsamość regionu. Hafciarstwo, wykonywanie charakterystycznych ozdób z papieru i słomy, czy też sypanie wzorów z piasku, to tylko nieliczne z całej gamy zajęć, charakteryzujących odrębność i różnorodność kulturową. Ich ochrona, dokumentowanie i jednocześnie podejmowanie działań, podtrzymujących te niezmiernie wrażliwe sfery kulturowości, powinno stać się jednym z celów strategicznych kolejnych edycji programów opieki nad zabytkami województwa.

Zaangażowanie znaczących środków finansowych, skierowanych na szeroko pojmowaną ochronę zabytków w połączeniu z sukcesywnie wzrastającym poczuciem więzi lokalnej, świadomości społecznej i przynależności kulturowej, opartej na wartościach, zawartych w dziedzictwie niematerialnym, należy koncentrować na wzmocnieniu lokalnych i regionalnych działań z zakresu ochrony materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Prowadzona do tej pory polityka samorządu województwa, konsekwentnie realizującego kolejne Programy Opieki nad Zabytkami, została dostrzeżona i uhonorowana. W 2014 roku jury European Union Prize for Cultural Heritage przyznało Urzędowi Marszałkowskiemu Województwa Kujawsko-Pomorskiego specjalne wyróżnienie Europa Nostra, za wkład w konserwację i ochronę dziedzictwa kulturowego.

Mając na uwadze uwarunkowania prawno-własnościowe obiektów zabytkowych oraz możliwości, wynikające z umocowania prawnego samorządu wojewódzkiego, główny nurt działań obecnej edycji programu powinien koncentrować się na kontynuowaniu i wzmocnieniu stanu zachowania materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Zamierzony efekt w perspektywie długofalowej to wzmocnienie poczucia tożsamości lokalnej i regionalnej. Poza kontynuacją wspierania finansowego właścicieli i użytkowników, prowadzących bezpośrednie działania przy zabytkach, należałoby także kontynuować czynności popularyzujące dziedzictwo kulturowe regionu oraz rozwijanie edukacji regionalnej na wszystkich szczeblach kształcenia, a także dokumentowanie zwyczajów, obyczajów i innych zjawisk kulturowych, które ze względu na dynamiczne procesy przeobrażeń społecznych i kulturowych są najbardziej narażoną na zanik kategorią dziedzictwa niematerialnego.

Rolą i zadaniem Programu opieki nad zabytkami województwa kujawsko-pomorskiego na lata 2017-2020 jest wzmocnienie pozytywnych tendencji w opiece nad dziedzictwem kulturowym regionu. Celem strategicznym będzie dalsze ugruntowanie poczucia tożsamości lokalnej i regionalnej.

2. Podsumowanie dwóch poprzednich edycji programów opieki nad zabytkami

2.1. Ogólna charakterystyka zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego

Różnorodność elementów, kształtujących krajobraz kulturowy województwa kujawsko-pomorskiego, to pokłosie szczególnej dynamiki procesów historycznych i geopolitycznych, różnicujących poszczególne regiony. Od zarania państwowości polskiej strukturalne powiązania z ośrodkami władzy, rozumiane również w perspektywie geograficznej, wpływało na intensyfikację bądź stagnację zjawisk kulturotwórczych. Już w okresie średniowiecza zarysowały się, a następnie utrwaliły podziały, oparte na związkach z odrębnymi ośrodkami centralnymi. Tak zarysowana demarkacja powiązań w nieomal niezmienionej formie przetrwała przez cały okres nowożytny, a pogłębiona została w czasach zaborów. Tradycyjnie południowo-zachodnia część Kujaw najsilniej

powiązana była z Wielkopolską, część wschodnia, wraz z ziemią dobrzyńską, pozostawała pod wpływem silnego ośrodka wrocławskiego, a w dalszej kolejności Mazowsza i stołecznej Warszawy. Ziemia chełmińska i pozostałe obszary, wchodzące w skład Prus Królewskich, orientowały się na zjawiska kulturowe, charakterystyczne dla pobrzeża Bałtyku, importowane za pośrednictwem Hanzy. Orientacja tak nadana została tym terenom wraz z erygowaniem państwa zakonnego, eksportującego wzorce administracyjne funkcjonujące w Europie zachodniej. Unifikacja, stanowiąca przeciwieństwo nasilającego się na terenach Królestwa rozdrobnienia dzielnicowego, oraz nowoczesny model osadniczy zaowocowały w krótkim czasie rozwojem silnych ośrodków miejskich o znaczeniu ponadlokalnym.

W kolejnych okresach historycznych różne ośrodki, prócz roli pośredniczącej, przejmowały również rolę kulturotwórczą. W okresie wczesnego średniowiecza potencjał taki wykształcił Włocławek, następnie Toruń, który pełnił swą funkcję do schyłku okresu nowożytnego. Na przełomie XVIII/XIX w. Zainicjowany został intensywny rozwój Bydgoszczy, skutkujący podniesieniem jej do rangi wiodącego miasta regionu.

Niejednolita historia ziem województwa i dyfuzja wpływów pozostawiły bogatą mozaikę wytworów artystycznych i zjawisk niematerialnych, budujących niepowtarzalny charakter obecnego województwa kujawsko-pomorskiego.

2.1.1. Obiekty nieruchome

Układy urbanistyczne – czytelne i nawarstwione układy miejskie, najczęściej o genezie średniowiecznej. Rozlokowane głównie na obszarach:

- Kujaw południowych i zachodnich oraz w pasie brzegowym Wisły;
- terenach w granicach Państwa Zakonnego;
- ziemi dobrzyńskiej.

Architektura sakralna – zróżnicowany zbiór świątyń i klasztorów datowanych od wczesnego średniowiecza po dwudziestolecie międzywojenne.

Obiekty romańskie zlokalizowane głównie na Kujawach oraz relikw w postaci fundamentów kościoła katedralnego w Kałdusie.

Obiekty gotyckie występujące na całym obszarze województwa, ze szczególnym zagęszczeniem na ziemi chełmińskiej (świątynie w zespołach urbanistycznych oraz gęsta sieć wiejskich kościołów parafialnych).

Świątynie nowożytne wznoszone w miastach i poza nimi, zwłaszcza na terenach z małą ilością obiektów o genezie średniowiecznej.

Kościoły historyzujące i modernistyczne powstałe w okresie industrializacji, wraz z poszerzeniem obszarów zurbanizowanych, a także uzupełniające wiejską katolicką sieć parafialną i tworzące strukturę parafii protestanckich, w mniejszym stopniu prawosławnych. Na terenie województwa zachował się również niewielki zespół synagog, które obecnie nie pełnią roli kultowej.

Budownictwo obronne i zespoły koszar – w grupie tej znajdują się przede wszystkim gotyckie mury i urządzenia obronne, otaczające średniowieczne założenia urbanistyczne oraz zamki o różnym rodowodzie – królewskie, krzyżackie, rycerskie, biskupie. Oddzielny zespół, charakterystyczny głównie dla obszaru ziemi chełmińskiej, składa się z fortyfikacji nowożytnych oraz XIX- i XX-wiecznych.

W miastach istotną rolę odgrywają zespoły koszarowe i budynki zaplecza twierdz, z których najstarsze pochodzą z końca XVIII w.

Obiekty użyteczności publicznej – najstarsze obiekty, lokujące się w tej kategorii, posiadają rodowód średniowieczny (głównie ratusze). W niewielkim stopniu zachowały się obiekty nowożytne (szkoły, karczmy). Najliczniejszą grupę stanowią obiekty użyteczności publicznej, wznoszone w XIX i XX w. Jako wynik ewolucji modelu społecznego.

Szczególą grupę budynków użyteczności publicznej stanowią zabudowania uzdrowiskowe Ciechocinka.

Architektura rezydencjonalna – teren województwa wysycony jest dość równomiernie obiektami rezydencjonalnymi (pałace, dwory), występującymi głównie na obszarach wiejskich. Zdecydowana większość z nich pochodzi z końca XVIII i XIX wieku, chociaż zachowały się pojedyncze przykłady obiektów wcześniejszych. W dużych ośrodkach urbanistycznych występują przykłady rezydencji miejskich, nowożytnych i XIX-wiecznych.

Folwarki – zabudowania folwarczne tworzą zespoły o zróżnicowanej wielkości, równomiernie wysycające obszary wiejskie województwa. Pochodzące głównie z XIX w., z nieliczną reliktową zabudową o starszej metryce (budynki rezydencjonalne).

Obiekty gospodarcze - na kategorię tę składają się przede wszystkim spichlerze, wznoszone od średniowiecza po wiek XIX, w zwartej zabudowie zespołów miejskich. Równie znaczącą grupę tworzą budynki usługowe, powiązane funkcjonalnie z obiektami mieszkaniowymi i przemysłowymi.

Obiekty mieszkalne - to najliczniejsza grupa obiektów zabytkowych, zlokalizowana w miastach i poza nimi. Na terenie województwa posiadamy zwarty zespół kamienic mieszczańskich o genezie średniowiecznej, tworzących strukturę Starego i Nowego Miasta Torunia. Poza Toruniem obiekty o tak odległym rodowodzie zachowały się jedynie reliktoowo, najczęściej na poziomie piwnic i przyziemia. Bogato reprezentowany jest zbiór kamienic czynszowych i willi w kostiumach historyzujących, pochodzących z XIX i 1. ćw. XX w., tworzących charakterystyczny krajobraz śródmiejski i podmiejski okresu industrializacji. Jego uzupełnienie stanowi architektura proletariacka, częstokroć o konstrukcji szkieletowej. Duże ośrodki posiadają warte uwagi zespoły zabudowy modernistycznej.

Na wsiach dominują obiekty z końca XIX i 1. połowy XX wieku. Nieco starsze są, stosunkowo nieliczne, obiekty drewniane, wśród których zachowały się domy pomennonickie.

Obiekty przemysłowe – w zespołach miejskich zachował się duży zbiór obiektów i zespołów fabrycznych oraz budynki związane z infrastrukturą komunalną (budynki elektrowni, gazowni, wodociągów itd.). W krajobrazie wiejskim dominującą grupę stanowią cukrownie, gorzelnie, młeczarnie i młyny. Te ostatnie występują również w miastach, z czego najstarsze pochodzą z okresu średniowiecza.

Istotną podgrupę stanowi infrastruktura komunikacyjna – układy drogowe, sieć kolejowa z obiektami towarzyszącymi, kolej wąskotorowa, mosty, wiadukty i jeden akwedukt.

Szczególnym rodzajem obiektów na terenie województwa są kanały (Bydgoski, Notecki, Trynka) wraz z towarzyszącą infrastrukturą hydrotechniczną.

Unikatowymi przykładami architektury przemysłowej są budynki warzelni soli wraz z tężniami w Ciechocinku oraz kopalnia węgla brunatnego w Pile (gm. Gostycyn).

Zabytki archeologiczne - stanowią największą liczebnie grupę, reprezentowaną przez różne typy stanowisk, które obejmują chronologicznie okres od paleolitu po czasy nowożytny.

Zieleń - wśród zespołów zieleni zabytkowej dominują ilościowo zespoły parkowe, towarzyszące rezydencjom wiejskim, oraz starodrzew cmentarny i przykościelny. W miastach na uwagę zasługują parki miejskie, najczęściej o rodowodzie XIX-wiecznym, ogrody botaniczne, planty oraz zieleń komponowana, towarzysząca obiektom użyteczności publicznej i architekturze obronnej (zieleń forteczna, zadrzewienia dróg rokadowych itd.).

2.1.2. Obiekty ruchome

Zbiór rejestrowych zabytków ruchomych dzieli się na następujące kategorie:

- wyposażenie świątyń;
- wyposażenie obiektów świeckich (w tym stropy, freski, detal architektoniczny);
- pomniki oraz nagrobki;
- zabytki techniki;
- kolekcje prywatne.

Na terenie województwa kujawsko-pomorskiego najcenniejszy zbiór, zarówno pod względem artystycznym jak i ilościowym, obiektów zabytkowych stanowi przede wszystkim wyposażenie świątyń: malarstwo, rzeźba, rzemiosła artystyczne. Zabytki wpisywane są do rejestru indywidualnie lub jako zbiór wraz z danym obiektem architektonicznym. Mniejszą grupę stanowią zabytki, pochodzące z obiektów świeckich, w tym głównie stropy polichromowane i malarstwo ścienne. Szczególną grupę stanowią zabytki techniki, np.: eksponaty z Muzeum Kolei Wąskotorowej z Wenecji, Muzeum Farmacji „Apteka pod Łabędziem” w Bydgoszczy, pojazdy mechaniczne będące własnością osób prywatnych.

2.1.3. Dziedzictwo niematerialne

Na terenie województwa kujawsko-pomorskie występuje 7 podstawowych regionów etnograficznych: Bory Tucholskie, ziemia chełmińska, ziemia dobrzyńska, Kujawy, Pałuki i Krajna, oraz częściowo Kociewie, Koszajderia, Powiśle, ziemia michałowska i ziemia lubawska. Prócz tego w dużych ośrodkach miejskich przetrwały elementy tradycyjnego folkloru miejskiego ukształtowane na ogół we wczesnym okresie industrializacji.

Specyfika kultury niematerialnej poszczególnych regionów wynika z długiego okresu poczucia odrębności oraz wpływów kultury zaborców – Rosjan i Niemców – które przejawiają się przede wszystkim w kulinariach i języku.

Za zjawiska priorytetowe występujące na naszym terenie uznać należy:

A) Obrzędy świąteczne i tradycyjne zwyczaje:

- Zwyczaje zapustne - „chodzenie z kożą” (Kujawy);
- Zwyczaje wielkanocne - „przywoływki” (Kujawy, Pałuki);
- Zwyczaje bożonarodzeniowe - kolędowanie „gwiazdorów” (Bory Tucholskie).

B) Tradycyjne umiejętności:

- Zjawiska z zakresu folkloru tanecznego i muzycznego: kujawiak, przyśpiewki kujawiakowe, tempo rubato;
- Kulinaria;
- Hafciarstwo;
- Zdobnictwo: sypanie wzorów z piasku - Kujawy, wykonywanie ozdób z papieru i słomy - Kujawy, Pałuki.

C) Nazwy miejscowe:

- Nazwy ulic i placów;
- Nazwy dzielnic i części wsi;
- Nazwy budynków.

2.2. Zmiana stanu zasobu dziedzictwo kulturowego w okresie 2013-2016

2.2.1. Zabytki nieruchome wpisane do ewidencji zabytków

Ewidencja zabytków stanowi podstawę do sporządzania wojewódzkich, powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami [Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., Art. 21 (Dz. U. Nr 162 z 17 września 2003, poz. 1568 z późniejszymi zmianami)]. Z otrzymanych danych wynika, że pomimo ustawowego obowiązku jedynie niewielka część samorządów gminnych prowadzi gminną ewidencję zabytków.

Analiza zmian ilościowych i jakościowych zachodzących w ewidencji jest rzeczą trudną. Wynika to przede wszystkim z faktu braku narzędzia umożliwiającego prowadzenie bazy danych i katalogowania obiektów na poziomie województwa i kraju. Ostatnie zwarte dane, uwzględniające podział zewidencjonowanych zabytków według typów i rozmieszczenia w terenie, pochodzą z 2011 roku. Dane te, jako jedyne dostępne, zostały użyte przy opracowaniu poprzedniej edycji programu, pomimo że obejmował on okres od 2013 roku - a więc powinien uwzględniać stan na koniec grudnia 2012 roku. Do chwili obecnej zestawienie, w formie, którą przyjęto w 2011 r., poza ewidencją stanowisk archeologicznych, nie zostało zaktualizowane. Według informacji udzielonych przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu zasadnicza ilość zewidencjonowanych obiektów nieruchomości nie uległa zmianie i zamyka się w granicach ok. 26 000 na terenie całego województwa.

W omawianym okresie zasób obiektów, znajdujących się w wojewódzkiej ewidencji zabytków, uległ następującym zmianom:

Tabela 1. Ewidencja zabytków z wyłączeniem obiektów wpisanych do rejestru zabytków - porównanie stanu z 2011 i 2016 r.

Rodzaj	Liczba w roku 2011	Liczba w roku 2016
1. Zabytki architektury i budownictwa	25 804	ok. 26 000
2. Zieleń	972	brak danych
3. Cmentarze	1 726	brak danych
4. Nieruchome zabytki archeologiczne	51 391	52 585
Ogółem	79 893	brak danych

Źródło: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu

Tabela 2. Ewidencja zabytków: architektura i budownictwo, zielen i cmentarze oraz zabytki archeologiczne z wyłączeniem obiektów wpisanych do rejestru zabytków wg powiatów – stan na 2011 r.

Lp.	Powiat	Liczba zabytków nieruchomych (architektura i budownictwo, zielen i cmentarze)		Liczba zabytków archeologicznych (objętych ewidencją AZP)	
		rok 2011	rok 2016	rok 2011	rok 2016
1.	Aleksandrowski	827	brak danych	1 403	1 410
2.	Brodnicki	2 271		2 778	2 905
3.	Bydgoski grodzki	2 898		634	636
4.	Bydgoski ziemski	977		3 732	3 685
5.	Chelmiński	1 603		1 816	2 107
6.	Golubsko-Dobrzyński	1 037		1 619	1 955
7.	Grudziądzki grodzki	1 080		71	71
8.	Grudziądzki ziemski	1 322		2 692	2 707
9.	Inowrocławski	2 184		6 194	6 142
10.	Lipnowski	677		1 384	1 395
11.	Mogileński	548		2 675	2 636
12.	Nakielski	1 233		3 633	3 600
13.	Radziejowski	298		2 373	2 379
14.	Rypiński	386		1 304	1 313
15.	Sępoleński	1 018		2 967	2 933
16.	Świecki	1 111		3 502	3 465
17.	Toruński grodzki	2 160		488	488
18.	Toruński ziemski	1 718		2 888	2 980
19.	Tucholski	1 098		1 468	1 431
20.	Wąbrzeski	1 241		2 311	2 413
21.	Włocławski grodzki	606		25	25
22.	Włocławski ziemski	1 107		2 128	2 150
23.	Żniński	1 102		3 306	3 273
Razem		28 502	brak danych	51 391	52 097

Źródło: WUOZ w Toruniu

2.2.2. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Rejestr zabytków jest jedną z podstawowych form ochrony dziedzictwa kulturowego [Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., Art.7 – Art. 14.1 (Dz. U. Nr 162 z 17 września 2003, poz. 1568 z późniejszymi zmianami)]. Tryb, rodzaj wpisu i zakres w sposób szczegółowy określa Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 [Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., Art.8 – Art. 14.1 (Dz. U. Nr 162 z 17 września 2003, poz. 1568 z późniejszymi zmianami)].

W okresie obowiązywania poprzedniego programu opieki, w latach 2013-2016, do rejestru zabytków wpisane zostały następujące obiekty:

Tabela 3. Obiekty nieruchomości wpisane do rejestru zabytków w okresie styczeń 2013 r. - listopad 2016 r.

Gmina	Miejscowość	Adres	Obiekt	Data decyzji	Nr rejestr
Bobrowniki	Bobrowniki	Nieszawska 8	Budynek mieszkalny bednarza, stróża i straży dawnego magazynu solnego	23.02.2015	A/1675
Brodnica	Mszano		Kościół parafialny p.w. św. Bartłomieja Apostoła z częścią działki nr 266/2	28.11.2013	A/1650
Bydgoszcz	Bydgoszcz	ul. Fordońska 156	- Budynek hali produkcyjnej - Bryły i elewacje budynków frontowych zakładów budowy maszyn ze stoczną Bydgoskiego Towarzystwa Żeglugi Holowniczej S.A.	12.11.2015	A/1686
	Bydgoszcz	ul. Gdańska 30	Kamienica z lat 1895–1896	12.02.2016	A/1693
	Bydgoszcz	ul. Kołłątaja 2/Libelta 10	Kamienica wraz z działką nr 24	09.07.2013	A/1638
	Bydgoszcz	ul. Królowej Jadwigi 6	Sień frontowa kamienicy wraz z wystrojem i drzwiami frontowymi	17.07.2014	A/1663
	Bydgoszcz	ul. Królowej Jadwigi 10	Kamienica z częścią działki nr 70/1 w granicach fundamentowania budynku	20.11.2013	A/1649
	Bydgoszcz	ul. Niedźwiedzia 11	Bryła oraz elewacje front. kamienicy: północna i zachodnia	07.08.2013	A/1642
	Bydgoszcz	ul. Mostowa 3	Elewacja frontowa kamienicy	06.10.2014	A/1670
	Bydgoszcz	ul. Podwale 13	Elewacja frontowa kamienicy	07.01.2013	A/1623
	Bydgoszcz	ul. Sienkiewicza 24/ Chrobrego18	Kamienica z częścią działki nr 108	06.02.2013	A/1626
	Bydgoszcz	ul. 20 Stycznia 1920 r. 16	- Kamienica - Ogrodzenie z bramą działka nr 74	25.02.2013	A/1628
	Bydgoszcz	ul. Śniadeckich 45	Kamienica z oficyną wraz z działką nr 161/1 i częścią działki nr 161/4	23.05.2014	A/1658
	Bydgoszcz	ul. Traugutta 5	Budynek dawnego sierocińca, ob. Bydgoski Zespół Placówek Opiekuńczo-Wychowawczych wraz z częścią działki nr 67/2 w granicach fundamentów budynku	31.10.2013	A/1648
	Bydgoszcz	ul. Wrocławska 7 ul. Wrocławska 9-11	Kompleks restauracyjno-rozrywkowy „Schweizerhaus”	24.06.2015	A/1678
	Bydgoszcz	ul. Zygmunta Augusta 11	Parowozownia, następnie tendrownia	23.05.2014	A/1654
Chełmno	Wielkie Łunawy		Kościół ewangelicki, obecnie rzymskokatolicki parafialny pw. Wniebowzięcia NMP; otoczenie kościoła wraz z częścią działki nr 188/20, obr. 0018	07.12.2015	A/1689
	Chełmno	ul. Dominikańska 38	Piwnice i elewacje frontowe budynków Collegium Albertinum, ob. DPS	26.04.2013	A/1632

	Chełmno	ul. Biskupia 2	Bryła oraz elewacje frontowe kamienicy narożnej wzniesionej w 1909 r.	19.02.2016	A/1695
Chełmża	Chełmża	ul. gen Józefa Hallera 2	Zespół zabudowy magistratu miasta Chełmży z lat 1897–1900 i z okresu międzywojnia (po 1929 r.), obecnie siedziba Urzędu Miasta: - Ratusz, - Mur ogrodzeniowy z bramą wjazdową od strony ulicy gen. Józefa Hallera, - Bryła oraz elewacje frontowe tzw. małego ratusza	18.10.2016	A/1706
Dąbrowa Chełmińska	Czarze		- Kościół rzymskokatolicki parafialny p.w. Narodzenia NMP - Cmentarz przykościelny wraz z działką 267/4	03.12.2015	A/1687
Dąbrowa	Słoboszewko		Zespół dworsko-parkowy: - Dwór, - Park, - Brama wjazdowa po płn. stronie parku wraz z działką 78/4	15.07.2014	A/1662
Gąsawa	Biskupin		Drewniany dom wąskofrontowy, podcieniowy z Pałuk na terenie Muzeum Archeologicznego	24.01.2013	A/1625
Gniewkowo	Gniewkowo		Kościół ewangelicko-unijny, ob. parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa z częścią działki nr 405/2 w granicach fundamentowania budynku	12.09.2013	A/1645
Golub - Dobrzyń	Golub – Dobrzyń	Brodnicka 2	Zabudowa tylna domu podcieniowego tzw. Pod Kapturem: - Budynek szkieletowy z 1 ćwierci XIX w. - Budynek zrębowy z końca XVIII w. oraz działka nr 133/2	26.02.2016	A/1697
Grudziądz	Grudziądz		Ruiny zamku krzyżackiego: Relikty architektury zamku odkryte w sezonie badawczym 2014 r.	25.02.2015	A/1676
	Grudziądz	ul. Legionów 28	- Budynek Muzeum i Biblioteki Miejskiej, ob. Biblioteki Miejskiej im. W. Kulerskiego wraz z wyposażeniem wnętrza, - Ogród z małą architekturą oraz działka nr 3	29.07.2014	A/1665
Inowrocław	Góra		Cmentarz przykościelny, rzymsko-katolicki parafialny z działką nr 36	06.12.2013	A/1652
	Inowrocław	ul. Solankowa 77	Bryły, elewacje oraz reprezentacyjne wnętrza wraz z wystrojem budynków zakładów przyrodoleczniczych: - Zakładu kąpielowego, - Zakładu borowinowego, - Wziewalni	30.05.2016	A/1700

Janowiec Wlkp.	Juncewo		Kościół parafialny p.w. św. Małgorzaty wraz z częścią działki 240/2	17.01.2013	A/1624
Koronowo	Byszewo		Zespół kościoła pocysterskiego, ob. parafialnego p.w. Świętej Trójcy: - Dzwonnica, - Cmentarz przykościelny, - Historyczne ogrodzenie cmentarza, - Spichlerz przy plebanii wraz z częścią działki nr 35	10.05.2013	A/1633
	Koronowo	ul. Farna 25	Cmentarz z końca XIV w. przy kościele fil. pw. św. Andrzeja położony na działce nr 959	25.10.2016	A/1708
Kowalewo Pomorskie	Kowalewo Pomorskie	ul. Odrodzenia 5	- Budynek sądu grodzkiego, - Murowane ogrodzenie od strony północno-wschodniej oraz otoczenie budynku sądu i ogrodzenia w granicach działki nr 94, obr. 0003	07.12.2015	A/1688
	Wielka Łąka		Obiekty z zespołu kościoła p.w. św. Katarzyny i Małgorzaty: - Ogrodzenie, - Kaplica pogrzebowa, - Teren dawnego cmentarza i znajdujący się na nim postument pod krzyż oraz działka nr 96	29.09.2016	A/1704
Kruszwica	Polanowice		Kościół rzymskokatolicki parafialny p.w. św. Marka Ewangelisty	28.09.2015	A/1683
Lubiewo	Lubiewo		Kościół parafialny rzymskokatolicki p.w. św. Mikołaja	17.05.2016	A/1699
Łabiszyn	Łabiszyn	ul. Barcińska	Elementy zespołu klasztornego o.o. Reformatów: - Klasztor, - Dzwonnica, - Mur ogrodzeniowy po zachodniej stronie klasztoru	06.10.2014	A/1669
Nieszawa	Nieszawa	ul. 3 Maja 29	Zespół dawnego folwarku klasztornego franciszkanów	14.06.2013	A/1636
Osielsko	Żołędowo		Kaplica grobowa Moszczeńskich h. Nałęcz na cmentarzu przy kościele parafialnym p.w. Podwyższenia Krzyża Św.	24.07.2015	A/1680
Pruszcz	Topolno		Pałac z częścią działki nr 197/1	14.03.2013	A/1630
Radziejów	Radziejów	ul. Franciszkańska 4	Elementy zespołu klasztoru Franciszkanów: - Dzwonnica, - Ogrodzenie ceglane	13.12.2013	A/1653
Rypin	Rypin	ul. Kościuszki 15	Zespół kościoła Ewangelicko-augsburskiego: - Kościół, - Murowane ogrodzenie terenu przykościelnego od strony wsch. wraz z bramą wjazdową, - Pastorówka w zakresie bryły i	29.04.2015	A/1677

			elewacji frontowej, - Historyczna parcela kościelna stanowiąca ob. działki o Nr 313/12 i 313/11		
Sośno	Sośno	ul. Bydgoska 11	Pastorówka, obecnie plebania z ok. 1895 r.	19.02.2016	A/1694
Strzelno	Strzelno		Elementy zespołu wzgórza klasztornego: - Klasztor ss. Norbertanek, - Dwór prepozytów, ob. plebania, - Ogrodzenie terenu wzgórza klasztornego Teren wzgórza klasztornego oraz otoczenie wzgórza z zabytkową zabudową w granicach działki nr 618	28.11.2013 15.04.2014	A/1651 A/1656
	Strzelno	ul. Kolejowa	- Cmentarz parafialny, rzymsko-katolicki, - Kaplica pogrzebowa wraz z działką nr 805	11.10.2013	A/1646
Świecien/Wisłą	Świecien/Wisłą	ul. Sądowa 21	Krużganki z wieżą bramną i dziedzińcem odpustowym przy kościele p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP	09.08.2016	A/1703
Toruń	Toruń	ul. Okólna 178/180	- Kościół ewangelicki, ob. rzymsko-katolicki parafialny p.w. Opatrzności Bożej wraz z pastorówką, ob. Plebania, - Część działki nr 778	17.06.2014	A/1661
	Toruń	ul. L. Waryńskiego, R. Traugutta, Gen. J. Sowińskiego, Gen. J. Chłopickiego i Pl. Pokoju Toruńskiego	Fort Jakuba składający się z: - Budowli murowanych: redyty, murów oskarpowania fosy, - Budowli ziemnych: dziedzińca wewnętrznego redyty zamkniętego kratą forteczną, fosy szyjowej, nasypu osłonowego redyty, majdanu, drogi na majdan i stoku bojowego - tzw. „parku na glazji” wraz z terenem części działek nr: 30, 27/1, 26/2 oraz działce nr 28 w całości Otoczenie Fortu Jakuba stanowiące teren części działki nr 26/1	03.06.2014	A/1660
	Toruń	ul. gen. J. Chłopickiego 1-7	Otoczenie Koszar Bramy Lubickiej stanowiące teren części działki nr 26/1	03.06.2014	A/1660
	Toruń	Aleja św. Jana Pawła II 2 i 1-5	Zespół grodzy V i VI Twierdzy Toruń z blokhauzem, prochownią podręczną i galerią strzelecką	25.10.2016	A/1707
	Toruń	ul. gen. Władysława Andersa 93	Zespół baterii półpancernej S.L.B. kalibru 105 mm - - Budowle kubaturowe: - Blok bojowy, - Schron amunicyjny, - Budowle ziemne zagłębione ze skarpami: - Dziedziniec bloku bojowego z pochylniami do stanowisk działowych,	03.06.2014	A/1659

			- Działanie schronu amunicyjnego, - Droga między schronem amunicyjnym a blokiem bojowym wraz z częścią działki nr 1/61		
	Toruń	ul. Broniewskiego 31A	Kamienica	28.02.2013	A/1629
	Toruń	ul. Browarna 8	Fasada i frontowa połąc dachu kamienicy	16.02.2015	A/1673
	Toruń	ul. Bydgoska 116	Kamienica z portalem wejścia z wyłączeniem elewacji	29.07.2014	A/1666
	Toruń	ul. Franciszkańska 20/ Fosa Staromiejska 18	Bryła i elewacje kamienicy	19.01.2016	A/1691
	Toruń	ul. Kochanowskiego 1A	- Kamienica, - Elewacja frontowa oraz bryła bud. gospodarczo-mieszkalnego, - Ogrodzenie Działka nr 139/2	22.10.2013	A/1647
	Toruń	ul. Konopnickiej 11	Kamienica	08.07.2015	A/1679
	Toruń	ul. Kopernika 13	Mur graniczny z posesją Kopernika 15	28.07.2014	A/1664
	Toruń	ul. Łazienna 4	- Renesansowa oficyna boczna, - Średniowieczna parcela, obecnie działka nr 97	24.06.2013	A/1637
	Toruń	ul. Mickiewicza 34-36	Budynek mieszkalny zaprojektowany przez architektów Bohdana Lacherta i Józefa Szanajcę w 1933 r.	14.01.2016	A/1690
	Toruń	ul. Mickiewicza 60	Kamienica wraz z działką nr 113	13.03.2014	A/1655
	Toruń	ul. Mickiewicza 92/ ul. Sienkiewicza 16	Elewacje frontowe kamienicy oraz stolarka przejazdu bramnego w elewacji tylnej kamienicy	10.06.2016	A/1701
	Toruń	ul. Okólna 32-34	Kasyno oficerskie na terenie dawnego miasteczka poligonowego wraz z częścią działki nr 1/57 w granicach fundamentowania budynku	30.01.2015	A/1672
	Toruń	ul. Poniatowskiego 5	Kamienica	26.01.2016	A/1692
	Toruń	ul. Poznańska 63-65	Bryła i elewacje ratusza i urzędu pocztowego miasta Podgórze	04.11.2015	A/1685
	Toruń	ul. Poznańska 126	Budynek administracyjno-mieszkalny dawnej gazowni i zakładów wodociągów Podgórze	09.10.2015	A/1648
	Toruń	ul. Prosta 22A	Dom wraz z częścią działki nr 221/4 w granicach fundamentowania	21.08.2013	A/1643
	Toruń	ul. Przedzamcze 18	Fasada i frontowa połąc dachu	23.02.2015	A/1674
	Toruń	ul. Rybaki 23	- Dom, - Ogród wraz z działkami nr 298/3 oraz 298/5	03.09.2015	A/1682/1-2
Wąbrzeźno	Ryńsk		Kościół ewangelicki, ob. filialny rzym.-kat. p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa	24.05.2013	A/1634
Zławieś Wielka	Czarnowo		Dzwonnica wraz z kruchtą przy kościele św. Marcina	25.07.2013	A/1639

	Zławieś Wielka		- Kościół ewangelicki, ob. parafialny rzymsko-katolicki p.w. św. Stanisława Kostki, - Cmentarz przykościelny	11.12.2014	A/1671
--	-------------------	--	---	------------	--------

Źródło: WUOZ w Toruniu

W tym samym czasie z rejestru wykreślono następujące obiekty:

Tabela 4. Obiekty nieruchome wykreślone z rejestru zabytków w okresie styczeń 2013 r. - listopad 2016 r.

Obiekt	Położenie	Data wpisu do rejestru zabytków	Data skreślenia z rejestru zabytków	Przyczyna skreślenia
Budynki obory, stodoły, chlewu, kuźni z założenia dworsko-parkowego oraz część działki nr 2/11	Różanna Gm. Bukowiec	16.03.1987	05.02.2013	Utrata wartości zabytkowej
Budynek dworu na działce nr 30/5	Chalin Gm. Dobrzyń n/Wisłą	11.05.1987	19.03.2013	Utrata wartości zabytkowej
Budynek stodoły z zespołu dworsko-parkowego	Poledno Gm. Bukowiec	05.06.1987	04.07.2013	Utrata wartości zabytkowej
Działka geodezyjna nr 307/5 stanowiąca część zespołu dworsko-parkowego	Lubień Kujawski Gm. Lubień Kujawski	17.09.1985	02.09.2013	Wydzielenie działki na potrzeby miasta Lubień Kujawski, bez znaczenia dla zespołu dworsko-parkowego
Budynek dworu z pozostałością założenia zieleni	Szembruk Gm. Rogóżno	14.06.1989	10.01.2014	Utrata wartości architektonicznych i historycznych
Spichlerz z zespołu dworsko-parkowego	Kawęcin Gm. Bukowiec	05.06.1987	18.02.2014	Utrata wartości architektonicznych i historycznych
Fragment działki nr 833/1 o pow. 194 m ² stanowiącej część cmentarza parafii pw. św. Michała Archanioła	Kcynia Gm. Kcynia	01.07.1993	10.02.2015	Realizacja inwestycji drogowej – przebudowa ronda

Źródło: WUOZ w Toruniu

Tym samym zasób obiektów, wpisanych do rejestru zabytków, uległ następującym zmianom ilościowym w poszczególnych kategoriach:

Tabela 5. Zmiany ilościowe obiektów wpisanych do rejestru zabytków z podziałem na kategorie.

Rodzaj obiektów	Stan na 31.12.2012	Stan na 28.09.2016	Liczba obiektów wpisanych/skreślonych w latach 2012–2016
Układy urbanistyczne	22	22	0
Obiekty sakralne	501	522	+ 21
Budownictwo obronne	74	104	+ 30
Obiekty użyteczności publicznej	176	189	+ 13
Zamki	25	25	+1
Architektura rezydencjonalna	330	330	+1 -2
Obiekty folwarczne	379	379	0
Obiekty gospodarcze	107	113	+ 6 -6
Architektura mieszkaniowa	491	512	+ 21

Obiekty przemysłowe	102	109	+ 7
Cmentarze	153	163	+ 10
Zieleń	409	410	+ 1
Inne	137	172	+ 35
			-2
Razem:	2 906	3 050	+ 136 obiekt./72 dec.

Źródło: WUOZ w Toruniu, NID

2.2.3. Parki kulturowe utworzone na terenie województwa

Park kulturowy jest szczególną formą ochrony zabytków, łączących ochronę substancji zabytkowej oraz elementów niematerialnych [Tryb powoływania parków kulturowych określony został w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., art.16.1-17.1 (Dz. U. Nr 162 z 17 września 2003, poz. 1568 z późniejszymi zmianami)]. Formuła parków, ich program funkcjonalno-użytkowy wymusza niejako na zarządcach aktywne korzystanie z obiektów, objętych granicami parku. W okresie ostatnich 4 lat na terenie województwa powołano 2 parki kulturowe, które funkcjonowały przez dwa lata, do czerwca 2016 roku. Z uwagi na błędy proceduralne, m.in. nieprecyzyjne określenie granic parków, brak konsultacji społecznych oraz nie sporządzenie w ustawowym czasie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, obie uchwały zostały uchylone, a procedura powołania parków zostanie uruchomiona ponownie.

W chwili tworzenia obecnego Programu Opieki na terenie województwa funkcjonują następujące parki:

- Park Kulturowy Wietrzychowice, gm. Izbica Kujawska, powołany w 2006 r.;
- Park Kulturowy Kalwaria Pakoska, gm. Pakość, powołany w 2008 r.;
- Park Kulturowy „Kościół p.w. Św. Oswalda” w Płonkowie, gm. Rojewo, powołany w 2009 r.;
- Park Kulturowy Sarnowo, gm. Lubraniec powołany w 2010 r.

2.2.4. Pomniki historii

Tytuł pomnika historii jest jedną z form ochrony prawnej zabytku nieruchomego lub parku kulturowego o szczególnej wartości dla kultury narodowej. Tytuł nadany zostaje przez Prezydenta RP na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa Narodowego [Tryb nadania tytułu określa Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., art. 15.1 (Dz. U. Nr 162 z 17 września 2003, poz. 1568 z późniejszymi zmianami)].

Tabela 6. Pomniki historii z terenu województwa kujawsko-pomorskiego.

Tytuły nadane do końca 2012 r.	Tytuły nadane w latach 2013–2016
Biskupin – Rezerwat archeologiczny zarządzenie Prezydenta RP z 8 września 1994 r. (Monitor Polski 1994 nr 50 poz. 412)	Wszczęto procedurę nadania tytułu zespołowi spichlerzy w Grudziądzu oraz zainicjowano proces nadawania tytułu tężniom ciechocińskim.
Chelmno – Stare Miasto rozporządzenie Prezydenta RP z 13 kwietnia 2005 r. (Dz. U. nr 64 z 2005 poz. 568)	
Toruń – Stare i Nowe Miasto zarządzeniem Prezydenta RP z 8 września 1994 r. (Monitor Polski nr 50 z 1994, poz. 422)	

W okresie obowiązywania programu nie nadano tytułu żadnemu obiektowi. Toczy się procedura nadania tytułu zespołowi spichlerzy w Grudziądzu oraz trwają przygotowania zmierzające do wszczęcia procedury dla tężni ciechocińskich.

2.2.5. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Ze względu na przepisy ustawy z 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej (Dz. U. Nr 112, poz. 1198 z późn. zm.), a także ze względu na kodeks etyczny, nie publikuje się szczegółowych danych na temat zabytków ruchomych, wpisanych do rejestru.

W trakcie obowiązywania dwóch poprzednich programów opieki do rejestru zabytków wpisano w poszczególnych kategoriach:

Tabela 7. Zestawienie ilościowe obiektów ruchomych wpisanych do rejestru zabytków z terenu województwa kujawsko-pomorskiego w latach 2009-2012 i 2013-2016.

l.p.	Rodzaj	Liczba 2009–2012	Liczba 2013–2016
1.	Wyposażenie i wystrój obiektów sakralnych	1 700	1 273
2.	Elementy taboru kolejowego	7	0
3.	Wyposażenie i wystrój obiektów niesakralnych (pałace, dwory, kamienice)	4	19
4.	Nagrobki, pomniki nagrobne, rzeźby cmentarne	36	23
Razem		1 747	1 315

Źródło: WUOZ w Toruniu

W tym samym czasie z rejestru nie został wykreślony żaden obiekt, a zatem sumaryczne zestawienie zabytków ruchomych przedstawia następujące dane ilościowe zasobu:

Tabela 8. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków. Stan zasobu na 30.11.2016

Rodzaj wpisu	Liczba
Wydane decyzje	417
Obiekty ogółem	9 462
Wyposażenie świątyń	8 927
Kolekcje	88
Inne	447

Źródło: NID

2.2.6. Dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne cechuje, co ilustruje definicja zawarta w Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z dnia 17 października 2003 roku, duża różnorodność. Część kategorii, znajdujących się w obszarze, objętym ochroną, jest ze swej natury niepoliczalna, część zjawisk ma natomiast charakter ulotny i sytuacyjny. Kategorią kwantytatywną są dane na temat twórców aktywnych na terenie województwa. Ich liczba i rodzaje działalności prezentują się następująco:

Tabela 9. Dziedzictwo niematerialne - zestawienie artystów i twórców nieprofesjonalnych działających na terenie województwa kujawsko-pomorskiego, stan na 30.11.2016

Rodzaj aktywności	Liczba
Rzeźbiarstwo	16 osób
Malarstwo (w tym także na szkle i fajansie)	4 osoby
Hafciarstwo	52 osoby
Koronczarstwo	24 osoby
Zdobnictwo	5 osób
Kowalstwo	5 osób
Plecionkarstwo	3 osoby

Źródło: STL

Dane, uwzględniające aktywnych twórców zrzeszonych w Stowarzyszeniu Twórców Ludowych, pokazują, że ich liczba zmalała w ciągu ostatnich 4 lat.

2.3. Stan zachowania dziedzictwa kulturowego

Analizując stan zachowania dziedzictwa kulturowego na terenie województwa, w pierwszej kolejności należy przeanalizować wytworzone mechanizmy opieki nad zabytkami, służące stałej poprawie ich substancji materialnej. Instrumentarium, określające rodzaje opieki oraz obszary współpracy z inwestorami, stanowią:

- gminne i powiatowe programy opieki nad zabytkami, określające indywidualne algorytmy, umożliwiające planową i systematyczną opiekę i ochronę;

- klarowne mechanizmy wsparcia finansowego robót konserwatorskich, przyjęte przez jednostki samorządu terytorialnego, adresowane do właścicieli i /lub użytkowników obiektów zabytkowych, wpisanych do rejestru zabytków;
- wpis obiektu do rejestru zabytków, zabezpieczające substancję materialną obiektu oraz gwarantujące, w świetle obowiązującego prawa budowlanego, nadzór służb ochrony zabytków nad pracami konserwatorskimi, remontowymi i budowlanymi;
- prowadzenie przez gminy gminnej ewidencji zabytków, będącej nie tylko podstawą opracowywania programów opieki nad zabytkami, ale też narzędziem umożliwiającym ochronę zabytków w zapisach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego;
- szeroko rozumiane działania, zmierzające do ochrony i popularyzacji krajobrazu kulturowego w jego wymiarze materialnym i niematerialnym.

Sprawne działanie powyższych narzędzi przekłada się bezpośrednio na poprawę stanu i zwiększenie zasobu dziedzictwa kulturowego.

2.3.1. Gminne i powiatowe programy opieki nad zabytkami

Tabela 10. Gminy posiadające uchwalone gminne programy opieki nad zabytkami

Gmina	Program opieki nad zabytkami na lata	Gmina	Program opieki nad zabytkami na lata
Miasto Bydgoszcz	2013–2016	Gmina Jeżewo	2013–2016
Miasto Grudziądz	2013–2016	Gmina Koronowo	2016–2019
Miasto Toruń	2016–2019	Gmina Kowalewo Pomorskie	2013–2017
Miasto Włocławek	2016–2019	Gmina Miasta Lipno	2013–2016
Gmina Aleksandrów Kujawski	2015–2018	Gmina Lubień Kuj.	2015–2018
Gmina Bartniczka	2014–2017	Gmina Łabiszyn	2013–2016
Gmina Baruchowo	2016–2019	Gmina Mogilno M.	2014–2017
Gmina Bobrowo	2015–2018	Gmina Nowa Wieś Wielka	2012–2016
Gmina Miasta Brodnica	2013–2016	Gmina Rogowo (pow. rypiński)	2013–2016
Gmina Bukowiec	2016–2019	Gmina Rogowo (pow. żniński)	2013–2016
Gmina Cekcyn	2017–2021	Gmina Rojewo	2015–2018
Gmina Chełmża M.	2015–2018	Gmina Miasta Rypin	2015–2018
Gmina Dąbrowa	2015–2018	Gmina Sycienko	2014–2017
Gmina Dąbrowa Chełmińska	2015–2018	Gmina Stolno	2014–2017
Gmina Dobrcz	2016–2019	Gmina Szubin	2016–2019
Gmina Drzycim	2016–2019	Gmina Tłuchowo	2012–2016
Gmina Janowiec Wielkopolski	2013–2016	Gmina Włocławek	2014–2017
		Gmina Żnin	2016–2019

Źródło: ankiety rozesłane do j.s.t.

Tabela 11. Powiaty posiadające uchwalone powiatowe programy opieki nad zabytkami

Powiat	Program opieki nad zabytkami na lata
Powiat bydgoski	2013–2016
Powiat chełmiński	2016–2019
Powiat toruński	2013–2016
Powiat włocławski	2014–2017

Źródło: ankiety rozesłane do j.s.t.

Zauważalny jest wzrost liczby uchwalonych i obowiązujących programów opieki w porównaniu ze stanem z okresu 2009-2012. Obecnie obowiązuje 35 programów gminnych (16 w latach 2009-2012) oraz 4 programy powiatowe (jeden w okresie 2009-2012).

Ponadto 33 gminy i jeden powiat deklarują przystąpienie w najbliższym czasie do sporządzenia i uchwalenia programów. Należy zastrzec, że mimo tego, iż w przeważającej większości uchwalone programy określają mechanizmy wsparcia finansowego, kierowanego do poza samorządowych właścicieli obiektów zabytkowych, w nielicznych przypadkach korelacja między obowiązującym programem a systemem dotacji nie zachodzi. Przykładem może być gmina Dąbrowa Chełmińska, która mimo posiadanego programu nie partycypuje w kosztach działań konserwatorskich, prowadzonych przez prywatnych inwestorów. Odmienne sytuacja przedstawia się na przykład w gminie Kruszwica, gdzie pomimo braku programu, od 2008 roku systematycznie udzielane są dotacje gminne na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków.

2.3.2. Prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane prowadzone przy zabytkach z terenu województwa kujawsko-pomorskiego

W oparciu o liczbę udzielonych dotacji i wydatkowane na ten cel kwoty wskazać można ogólne kierunki oraz rodzaj prowadzonych działań przy zabytkach, poprawiających ich stan techniczny lub walory estetyczne. Z uwagi na korzystanie przez zdecydowaną większość inwestorów z różnorodnych form wsparcia finansowego, liczby te odzwierciedlają ogólne trendy, umożliwiając identyfikację zarówno obszarów największej aktywności, jak i tych, na których zaangażowanie jest bardzo małe.

2.3.2.1. Zabytki nieruchomości

Tabela 12. Liczba udzielonych dotacji na działania konserwatorskie przy zabytkach nieruchomych podjętych w latach 2013-2016 według źródeł dofinansowania

Źródło dofinansowania	Liczba udzielonych dotacji
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego	77
Rezerwa celowa Wojewody	2
Wojewódzki Konserwator Zabytków	243
Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej	14
Środki w dyspozycji Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego	427
Starostwa powiatowe	111
Gminy	327

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych udostępnionych przez poszczególne instytucje

Tabela 13. Liczba udzielonych dotacji na działania konserwatorskie przy zabytkach nieruchomych podjętych w latach 2013-2016 według rodzaju zabytku i źródeł dofinansowania

	Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego	Rezerwa celowa Wojewody	Wojewódzki Konserwator Zabytków	Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej	Samorząd województwa	Powiaty	Gminy	Łącznie
Układy przestrzenne	-	-	-	-	3	-	1	4
Obiekty sakralne	60	1	182	-	300	108	158	809
Budownictwo obronne	4	-	1	-	5	-	9	19
Obiekty użyteczności publicznej	1	-	12	-	19	1	12	45
Zamki	5	-	3	-	3	-	1	12
Architektura rezydencjonalna	3	-	14	-	15	2	-	34
Obiekty folwarczne	-	-	1	-	-	-	-	1
Obiekty gospodarcze	3	-	8	-	6	-	3	20
Architektura mieszkaniowa	1	-	24	-	18	-	137	180
Obiekty przemysłowe i zabytki techniki	-	1	2	-	6	-	4	13
Cmentarze	-	-	-	-	1	-	-	1
Zieleń	-	-	-	14	1	-	1	16
Inne	-	-	1	-	47	-	-	48

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych udostępnionych przez poszczególne instytucje

Z powyższych danych wynika, że najaktywniejszym obszarem działań, z zakresu konserwacji i restauracji, pozostaje ten związany z architekturą sakralną. W drugiej kolejności największą aktywność wykazują inwestorzy, będący właścicielami obiektów mieszkaniowych, usytuowanych w ośrodkach miejskich, stąd największe wsparcie dla tej grupy generują samorządy miejskie - głównie brodnicki, bydgoski i toruński. Działania, dotyczące architektury sakralnej, obejmują najczęściej kompleksowe prace konserwatorskie i budowlane przy najistotniejszych elementach architektonicznych - ścianach obwodowych, elementach nośnych, konstrukcji i pokryciu dachu itp. Często mają one charakter wieloetapowy, jak na przykład prace konserwatorskie i restauratorskie w kościele p.w. Wniebowzięcia NMP w Chełmnie, św. Prokopa w Chełmnie, kościele katedralnym śś. Janów w Toruniu czy śś. Marcina i Mikołaja w Bydgoszczy. W przypadku architektury mieszkaniowej zróżnicowanie zakresu prac, objętych dotacjami, jest o wiele większe. W kategorii tej realizowane są zarówno kompleksowe działania przy obiektach, jak i drobniejsze inwestycje w rodzaju wymiany stolarki okiennej lub drzwiowej, izolacja fundamentów itp.

Intensywność prac przy zabytkach w pozostałych kategoriach jest zdecydowanie niższa. Biorąc pod uwagę reprezentację ilościową, czytelna staje się dysproporcja między liczbą obiektów a nakładami finansowymi, przeznaczonymi na poprawę ich stanu zachowania. Zasobami szczególnie niedoinwestowanymi są zespoły folwarczne, wiejska architektura rezydencjonalna oraz obiekty przemysłowe i zabytki techniki. Ocena ta pokrywa się w znacznym stopniu z diagnozą zagrożeń, sformułowaną przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu i jego Delegatury w Bydgoszczy i Włocławku. (Przykłady obiektów zagrożonych omówione zostały w rozdziale 4 - „Dziedzictwo materialne i niematerialne”).

Obok negatywnych przykładów są również pozytywne. Spośród tych drugich na szczególną uwagę zasługuje dwór Orpiszewskich w Kłóbce gm. Lubień Kujawski, odrestaurowany dzięki środkom samorządu wojewódzkiego, który w 2016 roku otrzymał nagrodę Generalnego Konserwatora Zabytków „Zabytek Zadbane” w kategorii: Rewaloryzacja przestrzeni kulturowej i krajobrazu.

2.3.2.2. Zabytki ruchome

Tabela 14. Liczba udzielonych dotacji na działania konserwatorskie przy zabytkach ruchomych, podjętych w latach 2013-2016 według źródeł dofinansowania (z wykluczeniem zbiorów muzealnych, bibliotek i archiwów).

Źródło dofinansowania	Liczba udzielonych dotacji
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego	28
Rezerwa celowa Wojewody	0
Wojewódzki Konserwator Zabytków	204
Środki w dyspozycji Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego	241
Starostwa powiatowe	18
Gminy	35

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych udostępnionych przez poszczególne instytucje

Tabela 15. Liczba udzielonych dotacji na działania konserwatorskie przy zabytkach ruchomych podjętych w latach 2013-2016 według rodzaju zabytku i źródeł dofinansowania.

	Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego	Rezerwa celowa Wojewody	Wojewódzki Konserwator Zabytków	Samorząd Województwa	Powiaty	Gminy	Łącznie
Obiekty związane z funkcją sakralną	28	-	199	239	18	32	516
Obiekty świeckie (wyposażenie wnętrz)	-	-	-	-	-	1	1
Nagrobki	-	-	2	-	-	2	4
Zabytki techniki	-	-	4	2	-	-	6

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych udostępnionych przez poszczególne instytucje

Porównując dane, dotyczące dotacji, udzielonych na działania konserwatorskie przy obiektach ruchomych i nieruchomych, zauważyć można dużą rozbieżność ilościową. Wynika to przede wszystkim z faktu znacznie lepszego stanu zachowania tych pierwszych. Większość obiektów ruchomych stanowi wyposażenie świątyń, które - z uwagi na panujący w nich stabilny mikroklimat -

zapewniają optymalne warunki przechowywania. Interwencje konserwatorskie mają tu najczęściej charakter ratunkowy lub wynikają z chęci przywrócenia pierwotnej estetyki obiektu bądź ekspozycji relikwów, odkrytych w trakcie konserwacji elementów architektonicznych. Podobnie jest w przypadku wyposażenia i wystroju obiektów świeckich, chociaż te w większym stopniu narażone są na negatywne oddziaływania - na przykład zużycie mechaniczne w stropów polichromowanych.

Bezpośrednio zagrożone nieodwracalną destrukcją są zabytki wystawione na oddziaływanie atmosferyczne, czyli przede wszystkim pomniki oraz nagrobki. Od wielu lat na terenie województwa przeprowadza się akcje publicznych zbiórek pieniędzy, przeznaczonych na ratowanie najcenniejszych przykładów sztuki sepulkralnej. Dotyczy to jednak głównie najstarszych nekropolii, usytuowanych w dużych miastach. W mniejszych ośrodkach podobne inicjatywy nie zapewniają odpowiednich środków. Najgorszym stanem zachowania w tej grupie cechują się cmentarze „osierocone”, najczęściej protestanckie, nieużytkowane i nieotoczone opieką gmin wyznaniowych.

2.3.2.3. Dziedzictwo niematerialne

W ostatnim czasie wzrasta zainteresowanie działaniami, bazującymi na wykorzystaniu zasobów dziedzictwa niematerialnego. Atrakcyjna formuła i interakcyjność przekazu sprawiają, że zjawiska z tego obszaru cieszą się dużą popularnością i zyskują coraz liczniejszą grupę odbiorców. Większość gmin i powiatów, do których skierowane zostały pytanie ankietowe, potwierdziła zaangażowanie w inicjatywy, związane z upowszechnianiem zasobu dziedzictwa niematerialnego i kultywowaniem tradycji.

Tabela 16. Działania z zakresu ochrony i popularyzacji dziedzictwa niematerialnego podejmowane przez jednostki samorządu terytorialnego, w latach 2013-2016.

Rodzaj działań	Liczba
Działania edukacyjne dotyczące dziedzictwa niematerialnego	1 118
Badania i dokumentacje dziedzictwa niematerialnego	15
Warsztaty, konkursy, kiermasze i zajęcia dotyczące tradycji oraz działania związane z promocją dziedzictwa kulturowego regionu	1 091

Źródło: ankiety rozesłane do JST

Tradycyjna kultura wraz z jej niematerialnymi wartościami: językiem, zwyczajami, wiedzą o umiejętnościach, funkcjonuje obecnie w formach: autentycznej, rekonstruowanej, stylizowanej oraz artystycznie opracowanej np. przez różnego rodzaju zespoły folklorystyczne. W regionach etnograficznych woj. kujawsko-pomorskiego wiele zjawisk z zakresu dziedzictwa niematerialnego zanikło już dziś całkowicie bądź pojawia się wyłącznie w formie scenicznej. Tak jest w przypadku np. wyzwolin na kosiarza (Kujawy, Pałuki), zielonoświątkowych zwyczajów kujawskich lub sypania wzorów z piasku. Niektóre umiejętności - np. rekonstruowany w międzywojniu haft z Borów Tucholskich - na powrót funkcjonują w terenie i są identyfikowane, jako świadectwa tożsamości regionalnej. Inne, znane niegdyś w wielu miejscach i regionach, współcześnie występują jedynie na ograniczonym terenie i sporadycznie, wyłącznie dzięki świadomości kulturowej i poczuciu tożsamości regionalnej mieszkańców, jak np. kolędowanie „gwiazdorów” we wsi Sucha w Borach Tucholskich i przywoływki w Szymborzu na Kujawach. W wielu wypadkach dziedzictwo niematerialne jest żywotne dzięki dokumentującym je instytucjom kultury. Poprzez udostępnianie tej dokumentacji w atrakcyjnej i nowoczesnej formie podkreślona jest rola zjawisk kulturowych w budowaniu tożsamości regionalnej. Temu celowi ma służyć zainicjowana w 2016 r. seria płyt DVD pt. „Dziedzictwo niematerialne w województwie kujawsko-pomorskim”. W ramach tego cyklu ukazała się pierwsza pozycja „Zwyczaje zapustne. Chodzenie z kozą na Kujawach”. Podobną funkcję spełniają tzw. wioski tematyczne, zachęcające do kultywowania zwyczajów i poznawania tradycyjnych umiejętności. Odnotowuje się także wzrost spontanicznych działań, podejmowanych indywidualnie lub przez lokalne społeczności, co można stwierdzić na przykładzie zainteresowania rękodziełem, np. hafciarstwem i koronczarstwem lub korzystania ze starych, regionalnych receptur kulinarnych. Na szczególną uwagę zasługuje wzrost świadomości depozytariuszy elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego, którzy w trosce o ich zachowanie i popularyzację aplikują o wpisy na Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego. Przykładem skutecznego

działania tego rodzaju jest zamieszczenie w 2016 r. na liście przywołówek dyngusowych z Szymborza gm. Inowrocław.

Szereg działań wpływających na dostępność, ochronę oraz utrwalanie dziedzictwa niematerialnego, podejmowanych jest przez samorządowe instytucje kultury. Z okresu ostatnich 4 lat na szczególną uwagę zasługują następujące działania:

Tabela 17. Wybrane działania z zakresu ochrony i popularyzacji dziedzictwa niematerialnego podejmowane przez instytucje kultury, w latach 2013-2016.

Muzeum Etnograficzne im. Znamierowskiej-Prüfferowej w Toruniu
- konsultacje i pomoc w przygotowaniu wniosku o wpis Przywołówek dyngusowych z Szymborza na „Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego” (decyzja z 16 marca 2016 r.); - badania terenowe i pozyskiwanie fotograficznych materiałów archiwalnych, we wsi Sucha gm. Lubiewo, utrwalających „kolędowanie gwiazdorów”; - badania terenowe, wraz z utworzeniem dokumentacji multimedialnej, w Wichrowicach gm. Choceń dotyczące sypania wzorów z piasku; - digitalizacja folkloru słownego ze zbiorów własnych muzeum; - publikacja książki i audiobooka Bajki dla odważnych z bajkami kujawskim ze zbiorów własnych; - digitalizacja folkloru muzycznego ze zbiorów własnych muzeum; - organizacja warsztatów pieśni i tańców kujawskich (część w ramach projektu „Promocja marki woj. kuj.-pom. poprzez wydarzenia kulturalne”); - warsztaty gry na skrzypcach - styl i maniery wykonawcze tradycyjnych melodii trójmiarowych, tempo rubato; - publikacja płyty DVD Chodzenie z kozą na Kujawach zawierającej rys historyczny i opis zwyczaju współcześnie, fotografie i filmy archiwalne i współczesne.
Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej i Kujawskiej we Włocławku
- działanie edukacyjno popularyzatorskie połączone z wydaniem książki Kujawskie zapusty. Od obrzędu do zabawy; - dokumentacja i monitoring zapustnego zwyczaju „chodzenia z kozą”.
Kujawsko-Pomorskie Centrum Kultury w Bydgoszczy
- Spotkania Teatrów Obrzędu Ludowego.

Źródło: MET

2.4. Nakłady finansowe

Okres realizacji programu opieki nad zabytkami dla województwa kujawsko-pomorskiego charakteryzuje się znaczącym udziałem środków finansowych, wydatkowanych na poprawę stanu zachowania materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Ich zaangażowanie w zabiegi konserwatorsko-rewitalizacyjne w obiektach zabytkowych i w ich otoczeniu nie tylko poprawiły stan techniczny, ale i, co ważne, przywróciły pierwotne wartości historyczne, polegające min. na odzyskaniu zdegradowanych walorów architektonicznych i estetycznych oraz użytkowych, ożywiając same obiekty wraz z ich otoczeniem. W wyniku działań inwestycyjnych miejsca zdegradowane kulturowo ze zniszczoną infrastrukturą stały się częstokroć na powrót ciekawymi, estetycznie uporządkowanymi enklawami, w których prowadzona jest obecnie zróżnicowana działalność. Nie bez znaczenia w procesie przywracania wartości historyczno-kulturowych zabytków i ich rewitalizacji miały wcześniej zaplanowane przez samorządy gminne i odpowiednio poprowadzone działania, które - zamieszczone w gminnych programach opieki nad zabytkami – stały się częścią zintegrowanych działań na rzecz poprawy stanu środowiska kulturowego. Analiza nakładów finansowych, przeznaczonych na ten cel, wykazała na skuteczne łączenie środków finansowych własnych z udziałem finansów, zawartych w projektach unijnych i innych budżetowych i pozabudżetowych źródłach finansowania. W okresie 2013-2016 udzielonych zostało ponad 1 700 dotacji. Bez wątpienia największym udziałem finansowym były fundusze, pochodzące z programów Unii Europejskiej w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2007-2013 oraz 2014-2020. Z analizy materiałów ankietowych, przesłanych z samorządów gminnych i powiatów, wskazać należy na dodatkowo zaangażowane środki finansowe, przeznaczone na ochronę zabytków, wpisanych do rejestru zabytków województwa kujawsko-pomorskiego i będących w ewidencjach gminnych, które stanowiły wkład własny do projektów Unii Europejskiej, bądź zostały zaangażowane w działania remontowo-konserwatorskie obiektów własnych. Łączna suma środków finansowych, przeznaczonych na poprawę stanu środowiska kulturowego województwa kujawsko-pomorskiego, tylko w części dotyczącej dziedzictwa materialnego wyniosła ponad 170 milionów zł. Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, wspierając działania, podejmowane przez właścicieli i użytkowników zabytków, prowadził także prace remontowo-konserwatorskie we własnych obiektach zabytkowych, w których ulokowane są instytucje Samorządu Województwa.

Zaangażowanie władz przyczyniło się do poprawy stanu technicznego budynków oraz zawartej w nich i otaczającej je infrastruktury.

3. Stan dziedzictwa kulturowego w województwie w kontekście dokumentów strategicznych

3.1. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017 za cel główny przyjął „wzmocnienie roli dziedzictwa kulturowego i ochrony zabytków w rozwoju potencjału kulturowego i kreatywnego Polaków”. Cel główny podzielony został na trzy cele szczegółowe, którym przypisano określone kierunki działań, a tym odpowiednie zadania. Celami szczegółowymi programu są:

1. Wspieranie rozwiązań systemowych na rzecz ochrony zabytków w Polsce.
2. Wzmocnienie synergii działania organów ochrony zabytków.
3. Tworzenie warunków do aktywnego uczestnictwa w kulturze, edukacji na rzecz dziedzictwa kulturowego oraz jego promocji i reinterpretacji.

Program finansowany jest ze środków budżetu państwa. Uzupełnieniem programu jest system dofinansowania w Programach Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Na rok 2017 Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego ogłosił następujące programy:

- Programy z zakresu twórczości artystycznej i edukacji kulturalnej;
- Programy z zakresu literatury i promocji czytelnictwa;
- Programy z zakresu dziedzictwa kulturowego;
- Programy infrastrukturalne;
- inne programy.

3.2. Strategia rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do roku 2020 - plan modernizacji 2020 +

Dokumentem wyznaczającym kierunki rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego w perspektywie do 2020 roku jest Strategia rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do roku 2020 – Plan modernizacji 2020+. W zapisie ustaleń strategii nadrzędny charakter mają priorytety, które należy rozumieć, jako najważniejszą i najpilniejszą do realizacji „potrzebę rozwojową” województwa. Priorytety realizowane są za pomocą celów strategicznych, czyli najważniejszych ustaleń operacyjnych strategii, realizujących potrzeby zidentyfikowane w ramach priorytetów rozwoju. W strategii wyróżniono cztery priorytety:

- Konkurencyjna gospodarka;
- Modernizacja przestrzeni wsi i miast;
- Silna metropolia;
- Nowoczesne społeczeństwo.

Oraz określono osiem celów strategicznych: gospodarka i miejsca pracy, dostępność i spójność, aktywne społeczeństwo i sprawne usługi, innowacyjność, nowoczesny sektor rolno-spożywczy, bezpieczeństwo, sprawne zarządzanie oraz tożsamość i dziedzictwo.

Założenia, dotyczące ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego, zawarte zostały w celu strategicznym tożsamość i dziedzictwo. Cel ten realizuje zadania ważne dla trzech priorytetów: modernizacja przestrzeni wsi i miast, silna metropolia i nowoczesne społeczeństwo. Główną ideą działań, projektowanych w ramach celu strategicznego tożsamość i dziedzictwo, jest zbudowanie identyfikacji regionalnej mieszkańców oraz rozpoznawalnego i pozytywnie postrzeganego wizerunku województwa na zewnątrz. Założenia celu strategicznego tożsamość i dziedzictwo będą realizowane za pomocą pięciu kierunków działań:

- Budowa tożsamości regionalnej województwa;
- Zachowanie oraz promocja dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego regionu;
- Wsparcie działań ratowniczych tradycyjnej kultury wiejskiej, ginących zawodów, cudów architektury, przyrody, powstających drobnych kolekcji, zbiorów muzealnych i skansenów, będących częścią środowiska kulturowego województwa;
- Rozwój oferty kulturalnej o znaczeniu regionalnym, krajowym i międzynarodowym;
- Promocja marki województwa.

W ramach celu strategicznego tożsamość i dziedzictwo wskazuje się 37 dotychczas zidentyfikowanych przedsięwzięć, czyli już skonkretyzowanych zamierzeń, dotyczących realizacji konkretnego przedsięwzięcia.

Realizacja ustaleń strategii będzie odbywała się według określonych zasad, m. in. takich jak:

- strategia rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego ma charakter „otwarty” w zakresie podmiotów wdrażających, - co oznacza, że konstruując ustalenia nie ograniczono się wyłącznie do zadań należących do kompetencji samorządu województwa;
 - Samorząd Województwa jest podmiotem o dominującym znaczeniu w realizacji ustaleń strategii;
 - w bieżącej polityce regionalnej (zarządzaniu rozwojem województwa) podstawą wszelkich wyborów decyzyjnych będzie priorytet modernizacji województwa;
 - zakłada się bardzo daleko posuniętą koncentrację środków i koncentrację działań na problematyce związanej ze zidentyfikowanymi priorytetami rozwoju województwa;
- podstawowym instrumentem realizacji ustaleń strategii będą regionalne programy branżowe (Kujawsko-Pomorskie Programy Rozwoju);
- różne aspekty strategii będą realizowane także poprzez inne instrumenty polityki regionalnej: Regionalny Program Operacyjny, Kontrakt Terytorialny, Politykę terytorialną województwa, Plan zagospodarowania przestrzennego województwa.

Podstawowym narzędziem realizacji strategii są programy rozwoju, które zgrupowano w trzech sferach: programy związane z rozwojem społecznym, programy związane z rozwojem gospodarczym oraz programy służące spójności województwa. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Kujawsko-Pomorskiego znalazł się w pakiecie programów strategicznych Spójność. Główną ideą programu, zapisaną w strategii, ma być umożliwienie wprowadzenia skutecznych rozwiązań różnorodnych problemów, związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Zagadnienia, które powinny zostać objęte programem, to:

- zachowanie dziedzictwa materialnego;
- zachowanie dziedzictwa niematerialnego;
- kultywowanie tradycji regionalnych;
- wzrost świadomości społecznej dla ochrony dziedzictwa kulturowego;
- określenie warunków wykorzystania obiektów cennych kulturowo na potrzeby rozwoju społecznego i gospodarczego.

3.3. Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-Pomorskiego 2014-2020

Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020 jest podstawowym instrumentem realizacji celów Strategii rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do roku 2020 - Plan modernizacji 2020+. Celem głównym RPO WK-P 2014-2020 jest uczynienie województwa kujawsko-pomorskiego konkurencyjnym i innowacyjnym regionem Europy oraz poprawa jakości życia jego mieszkańców. Program finansowany będzie z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR), Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS), publicznych środków krajowych i środków prywatnych. RPO WK-P 2014-2020 opisany został w podziale na osie priorytetowe. Łącznie wyróżniono jedenaście osi priorytetowych:

- wzmocnienie innowacyjności i konkurencyjności gospodarki regionu;
- cyfrowy region;
- efektywność energetyczna i gospodarka niskoemisyjna w regionie;
- region przyjazny środowisku;
- spójność wewnętrzna i dostępność zewnętrzna regionu;
- solidarne społeczeństwo i konkurencyjne kadry;
- rozwój lokalny kierowany przez społeczność;
- aktywni na rynku pracy;
- solidarne społeczeństwo;
- innowacyjna edukacja;
- rozwój lokalny kierowany przez społeczność.

W RPO WK-P 2014-2020 wybrano dziesięć celów tematycznych, którym przypisano określone priorytety inwestycyjne. Założenia, dotyczące ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego, zawarte zostały w osi priorytetowej 4. Region przyjazny środowisku - celu tematycznym 6. Zachowanie i ochrona środowiska naturalnego oraz wspieranie efektywnego gospodarowania zasobami oraz w przypisanym temu celowi priorytecie inwestycyjnym 6c. Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego.

Celem szczegółowym Priorytetu Inwestycyjnego 6c jest zwiększona atrakcyjność obiektów kultury regionu kujawsko-pomorskiego. Realizacja PI 6c służyć będzie z jednej strony zachowaniu dziedzictwa naturalnego i kulturowego oraz rozwojowi zasobów kultury, z drugiej bardziej efektywnemu ich wykorzystaniu dla rozwoju społeczno-gospodarczego regionu jako źródła realnych korzyści ekonomicznych.

Wsparcie w ramach Priorytetu Inwestycyjnego 6c skierowane zostanie na projekty infrastrukturalne, realizowane w instytucjach kultury, bibliotekach, archiwach, muzeach, obiektach i na obszarach zabytkowych, obszarach przemysłowych o wartościach historycznych, a także na konserwację zabytków ruchomych i materiałów archiwalnych, stanowiących dziedzictwo dokumentacyjne.

Inwestycje w zakresie kultury będą skoncentrowane na realizacji projektów, mających na celu ochronę dziedzictwa kulturowego oraz obiektów zabytkowych ważnych z punktu widzenia rozwoju regionu, a także na rozwoju zasobów kultury.

Przewiduje się także wsparcie działań informacyjnych i promocyjnych walorów środowiskowych i kulturowych regionu pod kątem komercyjnego wykorzystania dziedzictwa kulturowego i naturalnego regionu (np. produkt regionalny). Projekty informacyjno-promocyjne zostaną wpisane w zakres większych projektów.

Projekty w Priorytecie Inwestycyjnym wybierane w trybie konkursowym, realizowane będą wyłącznie w tzw. „małej skali”, czyli o całkowitej wartości wydatków nieprzekraczającej 5 mln Euro. Wsparcie nie obejmie budowy od podstaw nowej infrastruktury kulturalnej. Możliwe będą inwestycje, mające na celu niezbędne dostosowanie istniejącego obiektu do nowych funkcji kulturalnych, w tym edukacyjnych. Dofinansowanie uzyskają inwestycje w obiekty zabytkowe o znaczeniu regionalnym, wynikające ze Strategii rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do roku 2020 - Plan modernizacji 2020+ lub uzgodnione w Kontrakcie Terytorialnym, przyczyniające się do wzrostu gospodarczego i zwiększenia zatrudnienia. Projekty w zakresie kultury muszą przyczyniać się do osiągnięcia wymiernych i trwałych korzyści społeczno-gospodarczych. Przy wyborze projektów do dofinansowania w ramach Celu Tematycznego 6, obok elementów takich jak analiza ekonomiczna, analiza finansowa czy analiza ryzyka, odzwierciedlenie w kryteriach wyboru projektów znajdą m. in. następujące aspekty:

- analiza popytu - wykazanie zapotrzebowania na dany projekt, w tym szacowanej liczby odwiedzających;
- realizacja priorytetów rozwoju kultury: poprawa dostępności do kultury - tj. w wymiarze fizycznym udostępnienie nowych powierzchni do prowadzenia działalności kulturalnej, jak również budowanie świadomości i edukacja kulturalna; zachowanie dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego) dla przyszłych pokoleń; umożliwienie nowych form uczestnictwa w kulturze - tworzenie warunków do rozwoju oferty kulturalnej, odpowiadającej na nowe potrzeby w obszarze działalności kulturalnej, wynikające z rozwoju technicznego oraz przemian społecznych we współczesnej gospodarce; podniesienie atrakcyjności turystycznej kraju lub regionu;
- zapewnienie trwałości efektów, w tym generowane efekty mnożnikowe - promowane będą rozwiązania, wpływające na poprawę efektywności funkcjonowania obiektów/instytucji w długim okresie, w tym rozwiązania pozwalające na: obniżenie kosztów utrzymania na rzecz wydatków inwestycyjnych oraz na działalność kulturalną; zastosowanie innowacyjnych rozwiązań energooszczędnych - zmniejszenie zapotrzebowania i zużycia energii, a przez to zmniejszenie ogólnych kosztów eksploatacji budynków; dywersyfikację źródeł finansowania działalności - pozyskiwanie zewnętrznych źródeł finansowania; dodatnie efekty ekonomiczne - oddziaływanie na bezpośrednie otoczenie inwestycji; tworzenie nowych miejsc pracy.

RPO WK-P 2014-2020 jest programem finansowanym ze środków EFRR i EFS. Miejscem jego realizacji jest obszar województwa.

3.4. Kontrakt Terytorialny dla Województwa Kujawsko-Pomorskiego

Kontrakt Terytorialny Województwa Kujawsko-Pomorskiego to umowa zawarta pomiędzy Ministrem Infrastruktury i Rozwoju a Województwem Kujawsko-Pomorskim, reprezentowanym przez Zarząd Województwa.

Kontrakt sporządzany jest z uwagi na potrzebę koordynacji działań z zakresu polityki rozwoju, podejmowanych przez stronę rządową i stronę samorządową w województwach w celu zwiększenia skuteczności i efektywności tych działań oraz efektywności wydatkowania środków publicznych. Kontrakt Terytorialny Województwa Kujawsko-Pomorskiego obowiązuje w latach 2014-

2023. Źródłami jego finansowania są w szczególności: środki przeznaczone na realizację właściwych programów operacyjnych na lata 2014-2020, służących realizacji umowy partnerstwa w zakresie polityki spójności, budżet państwa, budżet województwa, budżety innych jednostek samorządu terytorialnego, środki pozostałych jednostek sektora finansów publicznych, środki państwowych funduszy celowych i inne środki publiczne.

W kontrakcie zapisano następujące cele rozwojowe wraz z określonymi kierunkami działań na terenie województwa, dla których Strony Kontraktu deklarują wolę współpracy przy ich realizacji:

- poprawa jakości badań oraz wzmocnienie współpracy sektora nauki i gospodarki;
- rozwój infrastruktury transportowej, łączącej największe ośrodki miejskie oraz wspieranie ich powiązań z europejskim systemem transportowym oraz ośrodkami subregionalnymi;
- zapobieganie negatywnym skutkom powodzi;
- lepsze wykorzystanie istniejącego potencjału przyrodniczego i kulturowego województwa;
- zwiększenie poziomu zatrudnienia w województwie;
- redukcja poziomu wykluczenia społecznego;
- podniesienie poziomu wykształcenia i kompetencji w regionie;
- podniesienie jakości i dostępności usług z zakresu ochrony zdrowia;
- rozwój miast wojewódzkich i obszarów powiązanych z nimi funkcjonalnie oraz miast regionalnych i subregionalnych;
- kompleksowa rewitalizacja dzielnic i miast o wysokim nasileniu niekorzystnych zjawisk społecznych i gospodarczych.

Dla celu lepsze wykorzystanie istniejącego potencjału przyrodniczego i kulturowego województwa Strony Kontraktu podejmą działania na rzecz uzyskania dodatkowych środków z innych źródeł niż źródła dostępne w ramach właściwych programów operacyjnych na lata 2014-2020, służących realizacji umowy partnerstwa w zakresie polityki spójności na finansowanie inwestycji w kulturę i dziedzictwo narodowe i regionalne, zaś strona rządowa podejmie starania na rzecz kontynuacji finansowego wsparcia inwestycji z zakresu kultury, w szczególności ochrony zabytków, na zasadach określonych dla właściwych źródeł finansowania, pod warunkiem dostępności środków finansowych w ramach tych źródeł.

W kontrakcie ustalona została lista przedsięwzięć priorytetowych (w podziale na przedsięwzięcia podstawowe i warunkowe, których realizacja jest uzależniona między innymi od dostępności środków finansowych) i warunki ich realizacji. Oczekiwanym rezultatem przedsięwzięć z zakresu kultury i dziedzictwa narodowego i regionalnego jest poprawa dostępności do dóbr i usług kultury. Lista przedsięwzięć priorytetowych może ulec weryfikacji na zasadach określonych w kontrakcie.

Nabór nowych projektów do Kontraktu Terytorialnego Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w porozumieniu z Ministerstwem Rozwoju, ogłoszono 6 lipca 2016 r. (nabór zakończył się 31 sierpnia). W ramach naboru nowych projektów do Kontraktu Terytorialnego 89 zgłoszonych przedsięwzięć otrzymało rekomendację kierownictwa Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego z całej Polski. 20 października 2016 r. wykaz rekomendowanych projektów trafił do Ministerstwa Rozwoju, które odpowiedzialne jest za dalszą koordynację prac, zmierzających do przyjęcia listy przez Radę Ministrów.

Projekty, które zostaną włączone na listę Kontraktów Terytorialnych, będą mogły ubiegać się o dofinansowanie w kolejnych konkursach Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko (Oś priorytetowa VIII Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury).

Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko 2014-2020 (POIiŚ 2014-2020) to krajowy program wspierający gospodarkę niskoemisyjną, ochronę środowiska, przeciwdziałanie i adaptację do zmian klimatu, transport i bezpieczeństwo energetyczne. Środki unijne z programu przeznaczone zostaną również na inwestycje w obszary ochrony zdrowia i dziedzictwa kulturowego.

3.5. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego

W Planie zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego przyjęto za cel nadrzędny zbudowanie struktur funkcjonalno-przestrzennych podnoszących konkurencyjność regionu i jakość życia mieszkańców. Cel ten został uszczegółowiony przez trzy cele szczegółowe:

- zwiększenie atrakcyjności regionu w wymiarze europejskim jako pochodnej jego walorów przyrodniczych i dziedzictwa kulturowego, wysokich standardów życia mieszkańców, wysoce sprawnych systemów infrastruktury technicznej, dogodnych powiązań ze światem zewnętrznym;

- przyspieszenie rozwoju największych miast regionu jako aktywnych biegunów wzrostu, stymulujących wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w ich otoczeniu;
- modernizacja struktury przestrzenno-funkcjonalnej regionu osiągnięta w następstwie rozwoju miast średnich (Włocławek, Grudziądz, Inowrocław), a także pozostałych miast powiatowych jako węzłów systemów transportowych i teleinformacyjnych oraz obszarów z unikatowymi walorami środowiska przyrodniczego i predyspozycjami do użytkowania rekreacyjnego.

W planie przyjęto również, że w obszarze dziedzictwa kulturowego wymaga się przestrzegania następujących zasad:

- zachowanie dziedzictwa kulturowego w stanie umożliwiającym jego przetrwanie dla przyszłych pokoleń;
- harmonijne kształtowanie krajobrazu kulturowego;
- dbałość o integralność zabytkowych struktur urbanistycznych i ruralistycznych.

Kierunki zagospodarowania przestrzennego jako znaczący element polityki przestrzennej województwa zostały zapisane w układzie trzech sfer: sieci osadniczej, środowiska przyrodniczego i kulturowego oraz komunikacji i infrastruktury technicznej. Kierunki działań, odnoszące się do dziedzictwa kulturowego, dotyczą zarówno ochrony dóbr kultury jak i wykorzystania ich walorów dla podniesienia konkurencyjności i atrakcyjności regionu. W planie województwa wśród zadań o znaczeniu wojewódzkim (Tabela nr 2 Zadania ponadlokalne realizujące cele publiczne, poz. 53) wymieniono rewaloryzację historycznych układów urbanistycznych (60 miast i miejscowości).

Obowiązujący plan zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego z 2003 r. uległ dezaktualizacji w różnych ważnych dla regionu dziedzinach i wymaga wprowadzenia określonych zmian (oceny planu z 2007 r. i 2014 r.). Z uwagi na powyższe oraz znaczące zmiany przepisów prawnych Sejmik Województwa Kujawsko-Pomorskiego podjął uchwałę o przystąpieniu do sporządzenia nowego planu.

3.6. Porozumienia zawarte przez Województwo Kujawsko-Pomorskie

3.6.1. Porozumienie dotyczące Europejskich Dni Dziedzictwa

Europejskie Dni Dziedzictwa to wspólna inicjatywa Rady Europy i Unii Europejskiej, której głównym celem jest szeroko pojęta edukacja historyczna i kulturalna, promowanie różnorodności regionalnego dziedzictwa kulturowego, podkreślenie wspólnych korzeni kultury europejskiej oraz propagowanie dialogu międzykulturowego. W projekcie uczestniczą wszystkie państwa członkowskie Rady Europy, w tym także Polska, która włączyła się do akcji w 1993 r. Corocznie kraje, w których odbywa się to wydarzenie, udostępniają do zwiedzania liczne zabytki i miejsca kultury, a także organizują wykłady, wystawy i inne imprezy towarzyszące, skierowane do różnorodnej grupy odbiorców. NID, jako ogólnopolski koordynator tego programu, odpowiada za koordynację oraz promocję projektu w skali całego kraju.

W dniu 27 stycznia 2015 r. Województwo Kujawsko-Pomorskie zawarło porozumienie z Kujawsko-Pomorskim Centrum Kultury w Bydgoszczy w celu aktywnego włączenia się Województwa w program Europejskich Dni Dziedzictwa. Centrum Kultury w imieniu Województwa i przy jego wsparciu będzie pełniło rolę Koordynatora Regionalnego Europejskich Dni Dziedzictwa na obszarze województwa kujawsko-pomorskiego.

3.6.2. Porozumienie dotyczące dziedzictwa niematerialnego

W dniu 16 kwietnia 2015 r. Województwo Kujawsko-Pomorskie zawarło porozumienie z Muzeum Etnograficznym im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej w Toruniu w zakresie koordynacji działań na rzecz ochrony dziedzictwa niematerialnego na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. W ramach porozumienia Województwo Kujawsko-Pomorskie zobowiązuje się do wspierania działań Muzeum a Muzeum zobowiązuje się w szczególności do:

- identyfikowania zjawisk dziedzictwa niematerialnego;
- prowadzenia badań zjawisk niematerialnego dziedzictwa kulturowego, wynikających z zapisów statutowych instytucji;
- podejmowania działań edukacyjno-upowszechnieniowych, przyczyniających się do kształtowania świadomości społecznej na temat niematerialnego dziedzictwa i jego roli w życiu społeczności lokalnej i regionalnej;

- udzielania wsparcia i konsultacji środowiskom oraz osobom zainteresowanym ochroną danego elementu z zakresu niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- upowszechniania wiedzy, związanej z elementami niematerialnego dziedzictwa, zidentyfikowanymi na terenie województwa kujawsko-pomorskiego;
- podejmowania współpracy w zakresie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturalnego regionu z innymi podmiotami, w tym administracją publiczną, instytucjami, organizacjami, stowarzyszeniami, grupami nieformalnymi i osobami fizycznymi.

4. Dziedzictwo niematerialne

4.1. Najcenniejsze przykłady

4.1.1. Obrzędy świąteczne i tradycyjne zwyczaje

A) Zwyczaje zapustne - chodzenie z kozą (Kujawy).

Chodzenie z kozą to zapustny, (czyli związany z ostatnimi dniami karnawału) zwyczaj, żywy do dziś na Kujawach, a wcześniej spotykany także na Pałukach i w Wielkopolsce. Podobnie jak kolędowanie w czasie Bożego Narodzenia, wywodzi się z pogańskich świąt przełomu zimy i lata oraz Starego i Nowego Roku. Tradycyjnie uczestnikami zwyczaju byli mężczyźni, którzy w przebraniach i z maskarami zwierzęcymi w rękach wędrowali od domu do domu. Maskary symbolizowały siły vegetacyjne i spełniały funkcje magiczne - ich obecność miała pobudzić przyrodę i spowodować szybkie nadejście wiosny. Dawniej pochody kończyły się zabawą podkoziółkową w karczmie. Najważniejszą postacią zwierzęcą zapustnych korowodów była i jest koza. Od niej na Kujawach wzięła się nazwa całej grupy przebierańców, chociaż w pochodzie uczestniczyły również inne maskary, np. niedźwiedź, koń i bocian, a także śmierć, diabeł, kominiarz, młoda para. W niektórych miejscach, np. Szymborzu (dzielnica Inowrocławia), Świątosławiu, Kruszyniu lub Wichrowicach zwyczaj jest kultywowany od kilkudziesięciu lat. Praktykuje się go m.in. w Plebance, Zbrachlinie, Przybranowie, Osiecinach, Lubaniu, Wagańcu, Lubrańcu, Mikanowie i wielu innych. Inicjatorami korowodów są sami mieszkańcy wsi, którzy spontanicznie skrzykują się raz do roku w określonym celu. Nie ma tu stałego scenariusza, a wiedzę o samym obrzędzie jego uczestnicy czerpią m.in. z przekazu międzypokoleniowego.

B) Zwyczaje wielkanocne - przywoływki (Kujawy, Pałuki).

Przywoływki dyngusowe, zwane też przywołówkami, dawniej popularne na Kujawach i Pałukach, współcześnie praktykowane są wyłącznie w Szymborzu (dzielnica Inowrocławia), gdzie od lat 30. XIX wieku działa Klub Kawalerów, kultywujący tę tradycję. Zwyczaj przebiega zawsze według ściśle określonego scenariusza. Przygotowania rozpoczynają się na dwa tygodnie przed Wielkanocą. Szymborscy kawalerowie podają członkom Klubu, zwanym Komitetem, imiona i nazwiska wybranych dziewcząt, składają za nie okup - skromny datek pieniężny. W ten sposób kawalerowie zamawiają przywołówkę dla swojej dziewczyny i zastrzegają sobie prawo do polewania jej wodą w Poniedziałek Wielkanocny. Gdy lista jest zamknięta, członkowie Klubu układają teksty przywołówek dla każdej panny, a czasem i dla wywołującego ją kawalera. Tuż przed świętami, w centrum Szymborza, budowana jest drewniana ambona, skąd w Niedzielę Wielkanocną odczytywane są przywołówki. Corocznie układane są nowe teksty według stałego schematu: każdy zawiera imię i nazwisko adresatki lub adresata oraz krótką informację o tym, ile wody będzie wylane następnego dnia. W 2016 r. zwyczaj pod nazwą Przywołówki dyngusowe w Szymborzu wpisano na „Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego”.

C) Zwyczaje bożonarodzeniowe - kolędowanie gwiazdorów (Bory Tucholskie).

Kolędowanie gwiazdorów jest przykładem najbardziej archaicznej formy obrzędów kolędniczych o genezie przedchrześcijańskiej, czyli obchodów z maskarami zwierzęcymi. Do lat międzywojennych popularne było na terenie Borów Tucholskich, Kociewia i ziemi chełmińskiej. Zwyczaj ten spełniał funkcje magiczne: wierzono, że przybycie kolędników zapewni domownikom zdrowie, szczęście, płodność, a maskary zwierzęce symbolizowały te pozytywne wartości. Obecnie obrzęd jest praktykowany we wsi Sucha i jej okolicy (Bory Tucholskie). Kolędują tam dwie grupy przebierańców z maskarami: koniem i kozą oraz w strojach m.in. diabła, policjanta, Żyda, świętego Mikołaja.

Tradycyjne kolędowanie adwentowe współcześnie odbywa się tylko w Wigilię Bożego Narodzenia. W skład grupy z Suchej obok tradycyjnych maszkar i postaci wchodzi święty Mikołaj, wykreowany według wzorców kultury amerykańskiej. Grupa jest, więc doskonałym przykładem adaptacji nowych, obcych treści kulturowych i łączenia ich z dawnymi, miejscowymi, głęboko zakorzenionymi w świadomości lokalnej społeczności.

4.1.2. Język, jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego – relikty gwary kujawskiej we współczesnym języku

Gwara kujawska, jako jeden z dialektów wielkopolskich o wyrazistych, odrębnych cechach fonetycznych, fonologicznych i leksykalnych, stanowi najistotniejszy nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego, który należy pielęgnować. Mimo postępującej unifikacji językowej, gwara na Kujawach jest przekazywana z pokolenia na pokolenie. Istnieje jednak konieczność przypominania młodszym mieszkańcom Kujaw o odrębności językowej ich regionu.

4.1.3. Tradycyjne umiejętności

A) Zjawiska z zakresu folkloru tanecznego i muzycznego: kujawiak, przyśpiewki kujawiakowe, tempo rabato.

Kujawy to region o wyrazistym muzycznie charakterze, na który składają się: dominacja przyśpiewek wśród gatunków wokalnych, przewaga tańców o rytmice mazurkowej, zwłaszcza kujawiaka, oraz praktyka charakterystycznego dla muzyki polskiej tempo rubato. Tradycyjne umiejętności muzyczne posiadają przede wszystkim nieliczni już, starsi mieszkańcy regionu, którzy przekazują je młodszym pokoleniom. Dzieje się tak za sprawą zespołów folklorystycznych, skupiających starych i młodych muzyków oraz tancerzy, identyfikujących się z tradycjami regionu. Aktywność w ramach grup folklorystycznych umożliwia muzykom prezentację pieśni i tańców w formie scenicznej, co przyczynia się do popularyzacji muzyki kujawskiej.

B) Kulinarna [Oprac. Grażyna Szelągowska].

Warzenie soli - pozyskiwanie soli z okolicznych źródeł solankowych praktykowane jest w Ciechocinku od ponad 170 lat. Sól otrzymuje się tu nadal tradycyjną metodą, poprzez odparowywanie wody z solanek (warzenie). Otrzymywana w ciechocińskiej warzelni sól, charakteryzuje się znaczną zawartością minerałów, jest bogata w walory smakowe i lecznicze. Od kilku lat przy warzelni funkcjonuje muzeum, w którym znajdują się zabytki, związane z warzelnictwem.

Fijut - wyrób syropu z buraków cukrowych (fjut, cyrop) związany jest z rozpowszechnieniem upraw buraków cukrowych i rozwojem cukrownictwa na Pomorzu i Kujawach. Otrzymywany domowym sposobem produkt zastępował dawniej, zwłaszcza na wsiach miód i cukier. Wykorzystywany był do pieczenia ciast i smarowania pieczywa.

Powidła śliwkowe - smażenie lub zapiekanie owoców w garnkach (bez cukru), jest jednym z najstarszych sposobów ich konserwacji. Wyrób powideł upowszechnił się na Pomorzu, zwłaszcza w Dolinie Dolnej Wisły, wraz z rozwojem sadownictwa na tych terenach. Spopularyzowany został tu głównie przez osadników ołędzskich i niemieckich. Do smażenia powideł wykorzystywano specjalne miedziane garnki i drewniane mieszadła (bociany).

Nalewki - wyrób tego gatunku alkoholu metodą domową, ma w Polsce kilkusetletnią tradycję. Od czasów staropolskich nalewki uchodzą za tradycyjny, polski trunek. Początkowo stosowano je jako lekarstwa na różne dolegliwości, z czasem stały się oryginalnym napitkiem podawanym jako aperitif do różnego rodzaju dań i deserów.

C) Hafciarstwo (Kujawy, Pałuki, Bory Tucholskie) [Oprac. Kinga Turska-Skowronek].

Kujawy są regionem o charakterystycznym hafcie. Występuje on na elementach tradycyjnego stroju świątecznego, takich jak czepece, kryzy, kołnierze, koszule, halki, fartuchy. Zazwyczaj jest to haft biały, jedynie na czerwonych halkach – czarny. Charakterystyczne dla haftu kujawskiego są motywy roślinne. Materiały, z których wykonywano haftowane elementy stroju, to: białe płótno, czerwona flanela i inlet oraz biały tiul. Okresem największego rozwoju kujawskiego stroju ludowego - a więc i haftu - był koniec XIX wieku. Współcześnie na Kujawach działają 24 hafciarki, wykonujące

haft regionalny. Ośrodkami haftu kujawskiego są: Radziejów, Włocławek, Inowrocław, Strzelno, Kobylniki i Kruszwica.

Pałuki są regionem o specyficznym hafcie, stylizowanym na motywy roślinne. Świąteczny strój kobiety zawierał haftowane elementy: czepce z wiązaniami, tzw. bandami, koszule, kryzy, fartuchy, halki białe i czerwone. Zazwyczaj jest to haft biały, jedynie na czerwonych halkach - czarny. Materiały, z których wykonywano haftowane części stroju, to białe płótno, czerwona flanela, pasiasta tkanina bawełniana lub lniana oraz biały tiul. Okresem największego rozwoju pałuckiego stroju ludowego – a więc i haftu - był początek XX wieku. Współcześnie na Pałukach działa 17 hafciarek, wykonujących hafty regionalne. Najbardziej znanym ośrodkiem hafciarskim do 1939 r. była Kcynia, obecnie są nimi Szubin, Barcin, Żnin, Wągrowiec, Rogowo.

Popularne dawniej na Kujawach i Pałukach wzory haftu, znane ze strojów, współcześnie przenoszone są na przedmioty użytkowe, takie jak obrusy, serwety i bieżniki. Tradycyjny strój ludowy z użyciem haftu noszony jest dziś wyłącznie przez członków zespołów folklorystycznych, kapel oraz twórców ludowych.

Bory Tucholskie - haft regionalny jest rekonstruowany - nie zachowały się tu żadne przykłady autentycznego tradycyjnego haftu. Z przekazów wiadomo, że na terenie Borów noszono czepce, podobne do kaszubskich, wyszywane złotymi nićmi. W okresie międzywojennym organizowano na tym terenie kursy haftu kaszubskiego, siedmiokolorowego. W 1968 r. odbył się pierwszy kurs haftu kaszubskiego z użyciem tonacji złotej - nawiązującej do kolorytu czepców kaszubskich, a odróżniającej haft z terenu Borów od siedmiokolorowego haftu kaszubskiego. Styl haftów kaszubskich w złotej tonacji stał się własnym stylem na terenie Borów Tucholskich. Podłożem współczesnego haftu w tym regionie jest zawsze tkanina lniana lub bawełniana w różnych jasnych kolorach. W Tucholi istnieją trzy zespoły hafciarskie, do których należą 34 hafciarki z Tucholi i okolic.

D) Zdobnictwo [Oprac. Bożena Olszewska].

- Sypanie wzorów z piasku (Kujawy).

Sypanie wzorów piaskiem na glinianych polepach izb i na podwórkach, z okazji świąt kościelnych czy wizyt gości, w zdobnictwie ludowym to sztuka ulotna. Jej efekty można było podziwiać do momentu, w którym zostały zdeptane przez domowników. Na terenie Kujaw zwyczaj ten znany był od 2. poł XIX w. We wzorach występowały elementy geometryczne i roślinne, często zaczerpnięte z haftu kujawskiego, motyw „drzewa życia”, a także nawiązania do archaicznej symboliki solarnej i lunarnej. Te ostatnie mogą, (choć nie muszą) wskazywać na dużo odleglejszą w czasie genezę zwyczaju, powiązaną ze sferą dawnych wierzeń i myśleniem magicznym. Wzory te uzupełniano często okazjonalnymi napisami – sentencjami, związanymi np. z przywitaniem gości. Zwyczaj żywy był do lat 50. XX wieku m.in. we wsiach: Świątkowice, Łagiewniki, Boniewo, Kruszyn, Gołaszewo. Ta sztuka współcześnie podtrzymywana jest dzięki działalności instytucji, zajmujących się popularyzacją lokalnej tradycji.

- Wykonywanie ozdób z papieru i słomy (Kujawy, Pałuki).

Zdobnictwo wewnątrz na terenie Kujaw rozwinęło się w 2. poł. XIX wieku, na Pałukach na początku XX w. W obu regionach izby przyozdabiano papierowymi firankami, wycinanymi we wzory roślinne lub geometryczne, pająkami ze słomy i bibułki. Bukiety z papierowych kwiatów, tzw. różgi, ustawiano w „świętych kątach”. Z kwiatów tych wykonywano również ramy, zdobiące obrazy, a na Kujawach też kwietne girlandy. Specyfika regionalna, odzwierciedlająca gusty estetyczne mieszkańców Kujaw i Pałuk, przejawiała się w formie poszczególnych ozdób, ich kompozycji i kolorystyce. Ozdobą najbardziej wyróżniającą się we wnętrzu, o najstarszej genezie mającej pierwotnie związek z obrzędowością wegetacyjną, był pająk. Dla Kujaw charakterystyczne były ich dwa rodzaje - krystaliczne i tarczowe, dla Pałuk - w formie dzwonu i ostrosłupa.

Współcześnie wiele elementów zdobniczych, jak kwiaty z bibuły, wykonywanych przez kontynuatorów dawnych tradycji, znajduje odbiorców głównie wśród mieszkańców miast. Duża aktywność różnych instytucji kultury sprzyja kultywowaniu tej sztuki, przekazywanej z pokolenia na pokolenie.

4.1.3. Nazewnictwo miejscowe [Oprac. Artur Trapszyc]

Elementem, wymagającym ochrony, są historyczne nazwy części wsi, dzielnic miejskich, ulic, placów i budynków. Nazwy te, zwyczajowo funkcjonujące w tradycji ustnej, dzięki przekazowi międzypokoleniowemu, opisują często nieistniejącą już rzeczywistość. Odwołują się do dawnej topografii, budowli (np. kościołów, bram, obiektów przemysłowych, fortyfikacji), rzemiosł lub traktów drogowych, a także do osób (np. ul. Królowej Jadwigi) i zbiorowości (np. ul. Bawarczyków). W przypadku budynków świadczą o ich pierwotnej funkcji, przeznaczeniu lub istotnym znaczeniu dla historii lokalnej. Jako ważny element świadomości kulturowej danej społeczności, tradycyjne nazwy powinny podlegać ochronie i być przywracane.

4.2. Zagrożenia

Zagrożenie dla trwałości powyższych elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego stanowią następujące czynniki:

- globalizacja - wpływa na ujednocianie wzorców kulturowych poprzez przejmowanie treści kultury zachodniej, które są, zwłaszcza dla ludzi młodych, bardziej atrakcyjne od tradycyjnych w danej społeczności lokalnych wartości kulturowych;
- pogarszanie się warunków społeczno-ekonomicznych - powoduje zanik zainteresowania dziedzictwem niematerialnym. Konieczność poświęcania się głównie pracy zarobkowej wiąże się z brakiem czasu i chęci na kultywowanie lokalnych tradycji lub czasochłonnymi umiejętnościami. Efektem braku środków finansowych jest niemożność przygotowywania niezbędnych strojów, rekwizytów obrzędowych oraz zakup materiałów do prac rękodzielniczych;
- zanik przekazu międzypokoleniowego - wiedzę o elementach dziedzictwa niematerialnego jego depozytariusze czerpią głównie z przekazu międzypokoleniowego. W przypadku braku zainteresowania ze strony młodego pokolenia konkretnymi zjawiskami, zaniku świadomości na temat ich wartości, może dojść do utraty danego elementu. Jest to szczególnie niebezpieczne w przypadku, gdy niewielka liczba osób ma wiedzę lub umiejętności, związane z danym zjawiskiem: zanika ono wraz z ich śmiercią;
- rozpad tradycyjnych więzi społecznych - zjawisko, dawniej typowe dla dużych miast, coraz częściej dotyczy także środowisk wiejskich; ma to związek ze wzmożoną w ostatnich latach migracją mieszkańców miast na wieś i na odwrót. Skutkiem tego jest brak tzw. jedności społecznej, poczucia przynależności do jednej grupy, a co za tym idzie, wspólnoty zwyczajów i tradycji;
- zanik więzi z tradycją, klimatem i tożsamością miejsc - jest efektem powyższych zjawisk i prowadzi do zerwania ciągłości kulturowej, braku poczucia tożsamości regionalnej i utraty elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

4.3. Ochrona dziedzictwa niematerialnego

Działania, które należy podjąć w celu ochrony elementu „obrzędy świąteczne i tradycyjne zwyczaje” w trakcie obowiązywania niniejszego programu, są następujące:

- monitoring i uaktualnianie danych na temat funkcjonowania elementu;
- konserwacja i zabezpieczenie najcenniejszych artefaktów, wykonanie kopii;
- dokumentacja audiowizualna: wydanie płyt DVD na temat zwyczajów w ramach zainicjowanej w 2016 r. serii „Dziedzictwo niematerialne w województwie kujawsko-pomorskim”;
- popularyzacja i upowszechnianie wiedzy o zjawiskach, zmierzające do utrwalenia żywotności elementów;
- poprawa świadomości znaczenia zjawiska na terenie województwa i całego kraju: wpisanie na „Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego”.

Język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego będzie chroniony poprzez:

- digitalizację najcenniejszych zasobów folkloru słownego z muzealnych archiwów;
- popularyzację dzięki udostępnianiu archiwaliów oraz warsztaty, spotkania z informatorami używającymi gwary kujawskiej.

Ochrona tradycyjnych umiejętności polegać będzie na:

- monitoringu i uaktualnianiu danych na temat funkcjonowania elementu;

- dokumentacji audiowizualnej: wydaniu płyt DVD i CD, prezentujących tradycyjne umiejętności w ramach serii „Dziedzictwo niematerialne w województwie kujawsko-pomorskim”;
- popularyzacji poprzez działania edukacyjne, warsztaty, rozpowszechnianie materiałów instruktażowych;
- poprawie świadomości znaczenia zjawiska na terenie województwa i całego kraju dzięki wpisaniu na „Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego”.

Działania zmierzające do ochrony nazewnictwa miejscowego, to:

- studia i badania terenowe oraz archiwalne;
- sporządzenie instrukcji działania na rzecz ochrony nazw historycznych i tradycyjnych (zwyczajowych) oraz katalogu nazw wymagających ochrony.

5. Dziedzictwo materialne

5.1. Najcenniejsze przykłady

Dziedzictwo materialne województwa, umiejscowione w określonym kontekście kulturowym, tworzy niepowtarzalny, specyficzny dla regionu, krajobraz kulturowy. Zadaniem samorządu jest stworzenie mechanizmów i zasad ochrony, wynikających z uwarunkowań ochrony zabytków, które umożliwią zachowanie i ekspozycję pełnego zasobu, w tym również archeologicznego.

Najcenniejsze i reprezentatywne przykłady dziedzictwa materialnego województwa kujawsko-pomorskiego zostały wyczerpująco zaprezentowane w grupach typologicznych w poprzednich edycjach programu [Program opieki nad zabytkami województwa kujawsko-pomorskiego na lata 2009-2012, rozdział 9, tab. 2 – przyjęty uchwałą: Uchwała Nr XXV/496/08 Sejmiku Województwa Kujawsko-Pomorskiego z dnia 8 września 2008r.; Programu opieki nad zabytkami województwa kujawsko-pomorskiego na lata 2013-2-16, rozdział 5.1, przyjęty uchwałą: Uchwała Nr XXXIV/601/13 Sejmiku Województwa Kujawsko-Pomorskiego z dnia 20 maja 2013r.].

Należy podkreślić, że trafność wyboru przykładów najcenniejszych zabytków, dokonana w programie na lata 2009–2012, potwierdza bardzo już obecnie zaawansowana procedura nadania statusu pomnika historii spichlerzom grudziądzkim i będąca w toku - teżniom ciechocińskim.

Poza obiektami o charakterze symbolicznym dla miejscowości (jak „Mysia Wieża” w Kruszwicy, ratusze w Toruniu i Chełmnie, kościoły katedralne w Bydgoszczy, Toruniu i Włocławku) - znajdują się zabytki o wartości ponadregionalnej, mające znaczenie dla budowy marki województwa. Są to przede wszystkim obiekty i zespoły, uznane przez Prezydenta RP za Pomniki Historii: osada pradziejowa w Biskupinie, Zespół Staromiejski w Toruniu, Zespół Staromiejski w Chełmnie.

Cechą szczególną dziedzictwa województwa kujawsko-pomorskiego jest bogactwo jego różnorodności (patrz rozdz. 2), z Wisłą, jako granicą geograficzną i kulturową.

Wyjątkową wartość, wyróżniającą na tle kraju, zarazem zakorzenioną w dziejach i kształtującą tożsamość lokalną regionów historyczno-kulturowych województwa kujawsko-pomorskiego, reprezentują:

- stanowiska archeologiczne: w Biskupinie, grobowce megalityczne w Sarnowie i Wietrzychowicach (gm. Izbica Kujawska), średniowieczne relikty w Kałdusie (gm. Chełmno);
- grupa kościołów romańskich (Strzelno, Mogilno, Inowrocław, Kościelec gm. Pakość);
- grupa 17 zamków i ich ruin oraz gotyckich kościołów kamiennie-ceglanych - krzyżackich (zamki: Toruń, Radzyń Chełmiński i in., kościoły w Kiełbasinie gm. Chełmża, Ryńsku gm. Wąbrzeźno, Wabczu gm. Stolno i in.);
- spichlerze średniowieczne i nowożytny, obiekty przemysłowe - fundamenty rozwoju gospodarczego miast (Bydgoszcz, Grudziądz, Inowrocław, Toruń, Włocławek);
- pałace wraz zespołami folwarcznymi – dokumenty życia społecznego elit ziemiańskich (Lubostroń, Nawra, Ostromecko gm. Dąbrowa Chełmińska, Samostrzel gm. Sadki);
- zespoły budownictwa obronnego (od Biskupina, przez wspomniane zamki, mury obronne miast, po obiekty z okresu zimnej wojny), w tym trzy wielkie twierdze fortowe – prusko-niemieckie (Grudziądz, Chełmno, Toruń);
- z dzieł plastycznych - zespół kamieniarki romańskiej w Strzelnie, rzeźby gotyckie „Chrystus w Grobie” z Torunia i Chełmna, toruńska Piękna Madonna, obrazy Hermana Hanna i Bartłomieja Strobla w kościołach Brodnicy, Chełmna.

Prace konserwatorskie, zrealizowane w okresie obowiązywania programów na lata 2009-2012 i 2013-2016, przyniosły odkrycia, podnoszące wartość zabytków - jak np. barokowe polichromie na drewnie w Pieraniu gm. Dabrowa Biskupia i Żołędowie gm. Osielsko czy gotyckie elewacje kościoła w Płonem gm. Radomin.

5.2. Zagrożenia

Straty w zasobie dziedzictwa kulturowego są nieuchronne, naszym obowiązkiem jednak jest ich minimalizowanie. Jest to cel niniejszego dokumentu, i zarazem całego systemu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce. Wczesne rozpoznanie zagrożeń (monitoring), identyfikacja ich przyczyn i wdrożenie działań, zmierzających do ich eliminacji - zarządczych (właściciel, j.s.t), nadzorczych (organ nadzoru budowlanego, służba konserwatorska) oraz uruchomienie robót zabezpieczających (właściciel, w ostateczności organ w drodze wykonania zastępczego), powinno być systemowym elementem przeciwdziałania stratom w dziedzictwie.

Stan zagrożenia zabytku architektury następuje, gdy nie generuje on lub nie otrzymuje środków (bądź są one niewystarczające) na utrzymanie w należytym, niezmiennym (niepogorszonym) stanie, skutkiem, czego pogarsza się jego stan techniczny.

Scharakteryzowane poniżej przyczyny zagrożeń zabytków mogą być obiektywne - niezależne od właściciela lub zarządcy lub zależne od czynnika ludzkiego. Wielorakie przyczyny zagrożeń mogą zaistnieć równolegle i synergicznie (a zazwyczaj tak się dzieje), doprowadzając w krótkim czasie do nieodwracalnych zniszczeń.

A) ze względu na upadek funkcji pierwotnej zabytku:

- pod względem chronologicznym najwcześniej utraciły swoją funkcję budowle obronne - jak średniowieczne mury obronne miast, zamki, następnie fortyfikacje doby nowożytnej (bastiony i forty) i nowszej (schrony bojowe, tzw. „bunkry”). Odeszły w przeszłość masowe armie, pozostawiając po sobie rozległe zespoły koszarowe i zaplecza logistycznego garnizonów.

Przemiany społeczne i wyznaniowe, zaistniałe w ciągu XX wieku, zwłaszcza w wyniku II wojny światowej, spowodowały utratę funkcji świątyn wyznania mojżeszowego (nielicznych ocalałych wskutek zniszczeń dokonanych przez niemieckiego okupanta), a także świątyn ewangelickich - choć wiele z nich służy społecznościom wyznania rzymsko-katolickiego. Liczne w województwie kujawsko-pomorskim kościoły drewniane są, ze względu na tworzywo, zagrożone pożarami.

Zmiany w technikach wytwarzania i przetwórstwa przemysłowego i rolnego, jakie dokonały się w ciągu ostatniego stulecia, doprowadziły do upadku pierwotnych funkcji całych grup typologicznych obiektów przemysłowych (jak gazownie, odlewnie, zakłady metalowe itp.) i przetwórstwa rolno-spożywczego (młyny wietrzne i wodne, gorzelnie, olejarnie, octownie, stodoły, spichlerze itp.). Przeżytkiem stały się liczne fabryki, folwarki, magazyny, dworce i stacje kolejowe, inne obiekty kolejowej infrastruktury, powstałe do obsługi trakcji parowej oraz kolejek wąskotorowych.

Współczesne, społecznie akceptowalne standardy mieszkalnictwa zarówno w mieście, jak i na wsi, powodują z jednej strony odrzucanie pewnych typów domów wiejskich (jak np. tzw. „poniatówki”) i miejskich (dawne przyfabryczne domy robotnicze) z drugiej – zjawisko „rozlewania się” indywidualnej zabudowy mieszkalnej na terenach podmiejskich.

Adaptacje zabytków architektury do nowych funkcji mogą wiązać się z przekształceniami lub ubytkami substancji oryginalnej – w granicach dopuszczonych pozwoleniem konserwatora. Zagrożeniem jest wprowadzanie nieprzemysłanych, „efemerycznych” funkcji, które szybko upadają, stawiając właściciela lub inwestora przed koniecznością dokonania kolejnych zmian, niejednokrotnie kosztem substancji i wartości zabytkowych obiektu.

B) ze względu na przypadki losowe:

- pożary, katastrofy budowlane spowodowane przyczynami naturalnymi (wichury, gradobicia itp.). Najbardziej zagrożone ze względu na tworzywo są obiekty architektury drewnianej – sakralnej, ale również mieszkalnej i gospodarczej.

C) ze względu na samowolne prowadzenie prac budowlanych i konserwatorskich przy zabytkach:

- prowadzenie prac przy zabytkach bez wymaganego pozwolenia właściwego konserwatora zabytków jest samowolą, zagrożoną sankcjami przewidzianymi w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad

zabytkami. Sprawca może zostać ukarany grzywną oraz zobowiązany do przywrócenia zabytku do poprzedniego stanu (art. 45, art. 117).

D) ze względu na stan prawny (nieuregulowana własność, brak podmiotu odpowiedzialnego):

- tylko podmiot uprawniony – właściciel – może występować do właściwych organów o pozwolenie na prace budowlane i konserwatorskie przy zabytku, jak też o pozwolenie na budowę, a także ubiegać się o pomoc ze środków publicznych w trybie dotacji.

E) ze względu na otoczenie społeczno-gospodarcze:

- obiekty „niechciane”, jak np.: budynki mieszkalne o konstrukcji szachulcowej – z uwagi na koszty ogrzewania i stany techniczne; obiekty niepodatne na adaptację – z uwagi na ciasnotę („poniatówki”).

F) ze względu na sytuację ekonomiczną właściciela:

- np. kamienice miejskie, w których najemcy opłacali czynsze regulowane (obowiązujące w latach 1994-2005). Na podstawie przepisów ustawy z 21 listopada 2008 roku o wspieraniu termomodernizacji i remontów (Dz. U. z 2014 r. poz. 712, z 2016 r. poz. 615, 1250) właściciele kamienic uzyskali możliwość skorzystania z tzw. premii kompensacyjnej będącej formą dofinansowania przedsięwzięć remontowych.

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu wskazuje jako zagrożone następujące obiekty:

A) architektura obronna:

- zamki, mury miejskie, baszty: Nowe, Świecie, Tuchola, Kamień Krajeński, Orle, gm. Mrocza, Nowy Jasinec, gm. Koronowo, Wenecja, gm. Żnin, Szubin, Kruszwica, Ruiny zamku w Grudziądzu, ruiny zamku w Pokrzywnie, gm. Gruta, ruiny zamku w Raciążku, gm. Raciążek, ruiny zamku w Bobrownikach, gm. Bobrowniki;

- fortyfikacje nowożytne i nowsze: Twierdza Chełmno, forty I, IV, V, VI, VII,, Twierdza Grudziądz – Cytadela: mury: donżonu, wielkiego magazynu, bastionów, rawelinów, przeciwskarpy (MON), dzieła rogowego „Fort Kościuszki” (gmina M. Grudziądz), forty: Strzemięcín, Miejski Lasek, Wielka i Mała Księża Góra, Parski, Nowa Wieś; Twierdza Toruń – Forty I, III, V, VI, VII, VIII, X, XI, XII, XIV, XV, Fort Kolejowy (ruina);

-miejsca związane z II wojną światową: Przedmoście Bydgoskie, Dobieszewo, pozycja przesłaniania Jezior Byszewskich.

B) Architektura przemysłowa:

- Bydgoszcz – Młyny Rothera na Wyspie Młyńskiej, Koronowo – zespół młyński, elementy Wielkiego i Małego kanału Brdy, nieczynne śluzy (Bydgoszcz Brdujście), cukrownia Żnin, młyn wodny w Krupce, młyn w Wielkiej Łące, gm. Kowalewo Pomorskie, Młyn Górny przy ul. Młyńskiej I w Grudziądzu, młyn wodny drewniany Żuchowo, gm. Skępe.

C) Zespoły pałacowo i dworsko-parkowe:

- Samostrzel, gm. Sadki, Kawęcin, gm. Bukowiec, Osówiec, gm. Sicienko, Polanowice, gm. Kruszwica, Jankowo, gm. Pakość, Runowo Krajeńskie, gm. Więcbork, Będzitowo, gm. Złotniki Kujawskie, Rucewo, gm. Złotniki Kujawskie, Trzciany, gm. Sępólno Krajeńskie, Zboże, gm. Sępólno Krajeńskie, Przepalkowo, gm. Sośno, Osówiec, gm. Sicienko, Słupowo, gm. Sicienko, Palczyn, gm. Złotniki Kujawskie, Góra, gm. Inowrocław, Nawra, gm. Chełmża – pałac;

- zabudowa gospodarcza zespołu pałacowo-parkowego w Bogdankach, gm. Łasin, zabudowa gospodarcza zespołu pałacowo-parkowego w Mełnie, gm. Gruta, komin gorzelni i ruiny grobowca rodowego zespołu dworsko-parkowego w Mędrzycach, gm. Świecie nad Osą, gołębnik i wieża ciśnień zespołu pałacowo-parkowego w Nowych Jankowicach, gm. Łasin, stodoła na dz. nr 212 w zespole podworskim w Lisnowie, gm. Świecie nad Osą, zespół dworsko-parkowy Karnkowo, gm. Lipno, zespół pałacowo-parkowy Wierzbick, gm. Lipno, pałac, zespół dworsko-parkowy Seroczki, gm. Zakrzewo, dwór, kaplica drewniana, dwór w Zakrzewie, gm. Zakrzewo, dwór z oficynami Radziki Małe, gm. Wąpielsk;

zespoły folwarczne: np. Kawęczyn, gm. Gniewkowo (gorzelnia), Dębowo, gm. Nakło.

D) Dawne kościoły i zespoły kościelne:

- Kwieciszewo, gm. Mogilno, Zrazim, gm. Janowiec Wielkopolski, kościół ewangelicki w Rywałdzie, gm. Radzyń Chełmiński, kościół ewangelicki w Izbicy Kujawskiej, gm. Izbica Kujawska nieczynny, kościół rzymskokatolicki p.w. św. Trójcy Dąbie Kujawskie, gm. Lubraniec drewniany, kościół rzymskokatolicki p.w. św. Wawrzyńca w Wielgiem, gm. Wielgie: Niestronno, gm. Mogilno;
- cmentarze historyczne: Kcynia ul. Dworcowa, Śliwice, Mogilno, Bydgoszcz cmentarze staro- i nowofarny, Koronowo (cmentarz żydowski), Nowe, Inowrocław ul. Marcinkowskiego.

E) Architektura drewniana: (przede wszystkim budynki mieszkalne i gospodarcze wpisane do ewidencji zabytków)

- m.in. Rzeszynek, gm. Jeziora Wielkie, spichlerz, domy i budynki gospodarcze - obiekty wpisane do ewidencji zabytków;
- wpisana do rejestru zabytków: zagroda wiejska w Dusocinie, gm. Grudziądz, gdzie pierwsze lata życia spędził Ludwik Rydygier.

F) Obiekty archeologiczne: przede wszystkim eksponowane formy terenowe,

- np.: grodziska w Gzinie, Gostycynie, Gąskach, Grucznie, Królikowie, Grocholinie, Kołdrąbiu.

Podjęmowane przeciwdziałania zagrożeniem winny być adekwatne do zidentyfikowanych przyczyn. Główną przyczyną, generującą zagrożenia, jest upadek pierwotnej funkcji, jaką obiekt pełnił, i jego podatność (lub nie) na adaptacje do nowych - współczesnych funkcji. Takie obiekty tracą wartość rynkową („wypadają z rynku” nieruchomości), są porzucane - pozostawiane „swojemu losowi”. Jeśli takie procesy dotyczą nieruchomości zabytkowych - wpisanych do rejestru lub do ewidencji zabytków - to podmiot odpowiedzialny winien liczyć się z odpowiedzialnością karną za brak należytego zabezpieczenia zabytku i za zniszczenie zabytku, przewidzianą w art. 110 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Procedury przeciwdziałania zagrożeniom od strony organizacyjnej powinny być elementem zarządzania dziedzictwem, zapisanym w lokalnych programach opieki nad zabytkami.

Narzędziami mogą stać się natomiast programy lub projekty, adresowane do skali i kategorii obiektów (jak np.: kościoły drewniane, budownictwo folwarczne, cmentarze historyczne), tworzenie lub poszerzanie istniejących instytucji – jak skanseny regionalne, placówki edukacyjne. Realizacja prac zabezpieczających, remontowych i konserwatorskich może być wspierana ze środków publicznych, ze źródeł opisanych wyżej w niniejszym programie.

Zalecaną drogą jest aktywne poszukiwanie nowych funkcji publicznych (edukacja, zdrowie i pomoc społeczna, kultura), komunalnych (mieszkalnictwo) lub komercjalizacja (włączanie do ofert inwestycyjnych). Pożądany efekt - to rewaloryzacja takich zabytków, rozumiana bezpośrednio, jako „przywrócenie wartości”. Należy kierować się zasadą, że nowe, współczesne funkcje winne być dostosowane do zabytku powierzchni, kubatury, układu przestrzennego, gdyż dostosowanie zabytku do zbyt rozbudowanej funkcji prowadzi do nadmiernych przekształceń.

Celowym zdaje się w tej sytuacji, aby udzielający dotacje preferowali projekty dotyczące zabezpieczeń obiektów zagrożonych oraz mające na celu ochronę przed zagrożeniami - jak na przykład:

- montaż instalacji sygnalizacji pożaru w obiektach drewnianych;
- prace zabezpieczające zabytki architektury zagrożone katastrofą budowlaną, zabytki ruchome zagrożone zniszczeniem - także nieużytkowane, w tym nagrobki i kaplice pozbawione opieki (cmentarze historyczne);
- wykonanie projektów adaptacji zabytków o upadłej funkcji pierwotnej do funkcji współczesnej (np. poprzemysłowych, powojсковych, kolejowych, folwarcznych, domów wiejskich);
- wzmożenie ochrony konserwatorskiej grodzisk i budownictwa ludowego – poprzez (np.) tworzenie parków kulturowych, skansenów;
- wspieranie projektów „miękkich” (NGO, wolontariat) mających na celu porządkowanie obiektów historycznych, zarówno rejestrowych i jak i ewidencyjnych, oraz popularyzację ich wartości materialnych i niematerialnych (pamięć i edukacja) - takich jak: cmentarze, umocnienia obronne z okresu II wojny światowej.

5.3. Warunki współpracy z właścicielami i użytkownikami zabytków

Warunkiem optymalizacji działań gwarantujących realną poprawę kondycji obiektów zabytkowych, jest ścisła współpraca z inwestorami (zarówno instytucjonalnymi, jak i indywidualnymi) podejmującymi prace przy obiektach zabytkowych, w tym takie, które uwzględniają ich adaptację do współczesnej funkcji.

Tego rodzaju działania z jednej strony włączają obiekty w procesy społeczno-gospodarcze, co zapewnia im realną rewitalizację, z drugiej jednak generować mogą szereg konfliktów wynikających z oczekiwań inwestora. Podstawowym narzędziem zmniejszającym prawdopodobieństwo wystąpienia tych ostatnich ograniczającym wystąpienie tych ostatnich, są przede wszystkim klarowne procedury zawarte w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, określające ścieżkę działań przy zabytkach od etapu projektowego po wykonawczy.

Biorąc pod uwagę ciężar obowiązków oraz koszty leżące po stronie inwestora, zaangażowanie Samorządu powinno opierać się na regułach współdziałania i wsparcia. Podstawowym narzędziem realizacji powinno pozostać współfinansowanie kosztownych i częstokroć długotrwałych procesów badawczych, konserwatorskich, restauratorskich i rewitalizacyjnych, przy czym zasady uzyskania takiego wsparcia powinny być możliwie jednoznaczne i uproszczone.

Równie ważną rolę w zapobieganiu ewentualnym konfliktom pełnią działania edukacyjne oraz propagowanie dobrych praktyk z zakresu adaptacji i użytkowania obiektów zabytkowych. Edukacja nie powinna ograniczać się jedynie do przekazu informacji o charakterze historycznym. Przede wszystkim powinna wskazywać korzyści płynące z odpowiedniego zagospodarowania obiektów i prawidłowej ekspozycji walorów zabytkowych, wpływających na podniesienia estetyki, unikatowości i rozpoznawalności obiektu, które to czynniki przyciągają współczesnego klienta, generując tym samym większy zysk.

6. Cele, kierunki i działania oraz monitoring programu

6.1. Cele, kierunki i działania

Cele programu wynikają z przeprowadzonej analizy zasobów zabytkowych i uwzględniają cele wskazane w ustawie. Przyjęto następujące poziomy strategiczne: cele strategiczne, cele operacyjne, kierunki działań. Są one zgodne ze strategią rozwoju województwa oraz właściwymi krajowymi i wojewódzkimi dokumentami strategicznymi. Zabytki posiadają potencjał nie tylko materialny, ale też artystyczny i poznawczy. Stanowią o tożsamości województwa, nadając jej swoisty charakter, tym samym decydują o jej konkurencyjności. Świadoma reinterpretacja dziedzictwa jest elementem budowy wspólnej tożsamości i przyczynia się do tworzenia więzi międzyludzkich i zaufania, które ułatwia interakcje oraz współdziałanie, jest kluczowym czynnikiem rozwoju kapitału społecznego. Jedynie zadbane, dobrze eksponowany obiekt jest postrzegany przez społeczeństwo jako wartość. Zabytek pojmowany w ten sposób oddziałuje na stan gospodarki i przyczynia się do rozwoju społeczno-gospodarczego regionu, podnosi jego walory i wzmacnia jego pozycję.

W ramach niniejszego programu cel strategiczny określony w Strategii Rozwoju Województwa Kujawsko-Pomorskiego do roku 2020 – Plan Modernizacji 2020 + Tożsamość i dziedzictwo będzie realizowany poprzez następujące cele operacyjne:

- zachowanie dziedzictwa materialnego;
- zachowanie dziedzictwa niematerialnego;
- wzrost świadomości społecznej dla ochrony dziedzictwa kulturowego;
- wzrost konkurencyjności regionu.

Do realizacji powyższych celów województwo kujawsko-pomorskie będzie podejmowało poniższe kierunki działań.

Zachowanie dziedzictwa materialnego
I. Kierunek działań: Ochrona ustawowa
Działania:
- wspieranie działań samorządów lokalnych, zmierzających do nadania kolejnym obiektom statusu pomnika historii; - wspieranie prac, zmierzających do powoływania nowych parków kulturowych; - wspieranie inicjatyw, zmierzających do wprowadzania zabytków ruchomych na Listę Skarbów Dziedzictwa - wspieranie działań, zmierzających do poszerzania listy obiektów, wpisanych do rejestru zabytków; - propagowanie i wspieranie prac przy aktualizacji i uzupełnianiu wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków.

2. Kierunek działań: Prace konserwatorskie i restauratorskie
Działania:
- kontynuacja współfinansowania prac konserwatorsko-restauratorskich i ratunkowych przy obiektach nieruchomych i ruchomych, wpisanych do rejestru zabytków oraz doskonalenie zasad przyznawania dotacji; - kontynuacja rozpoczętych prac remontowych, konserwatorskich i adaptacyjnych obiektów zabytkowych, będących własnością Samorządu Województwa; - kontynuacja wsparcia nowych inicjatyw, zmierzających do ochrony i popularyzacji dziedzictwa kulturowego oraz rozwój infrastruktury obiektów istniejących; - wspomaganie działań konserwatorsko-restauracyjnych przy zabytkowych układach urbanistycznych i ruralistycznych.
3. Kierunek działań: Edukacja
Działania:
- wspomaganie organizacji szkoleń i wykładów, związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego; - wspomaganie organizacji konkursów o charakterze edukacyjnym; - nagradzanie działań, przyczyniających się do zachowania bądź przywracania historycznych wartości zasobów dziedzictwa kulturowego województwa.
4. Kierunek działań: Ład przestrzenny
Działania:
- wspomaganie przedsięwzięć, zmierzających do identyfikacji zachowanych najcenniejszych krajobrazów kulturowych województwa; - wspomaganie przedsięwzięć, zmierzających do zachowania i kształtowania ładu przestrzennego z utrzymaniem właściwej ekspozycji obiektów zabytkowych i dostosowywaniem nowej zabudowy do wartości historycznych miejsc.
5. Kierunek działań: Dokumentacja i popularyzacja
Działania:
- współfinansowanie prac badawczych i dokumentacyjnych obiektów i obszarów, wpisanych do rejestru zabytków jako integralnej części procesów konserwatorskich, z uwzględnieniem faktu, iż działania na poziomie dokumentacyjnym poprzedzają proces prac konserwatorskich i budowlanych, stanowiąc niejednokrotnie poważne obciążenie finansowe dla beneficjenta. W przypadku badań archeologicznych dokumentacja stanowi jedyną formę ochrony stanowisk, które po eksploracji przestają istnieć fizycznie; - nagradzanie Medalem Hereditas Saeculorum za prace konserwatorskie i restauratorskie oraz za szczególne osiągnięcia związane z opieką nad zabytkami i ochroną zabytków.
Zachowanie dziedzictwa niematerialnego
1. Kierunek działań: Ochrona
Działania:
- wspieranie działań zmierzających do wpisów na Krajową Listę Dziedzictwa Niematerialnego.
2. Kierunek działań: Edukacja
Działania:
- wspieranie działań edukacyjnych w zakresie znaczenia, wartości i ochrony niematerialnego dziedzictwa kultury województwa; - wspomaganie działań w obszarze digitalizacji najcenniejszych zasobów folkloru słownego i ich udostępniania; - wspieranie konkursów i działań podtrzymujących i propagujących wiedzę i tradycję w zakresie lokalnego dziedzictwa niematerialnego.
3. Kierunek działań: Zachowanie
Działania:
- aktywizacja środowisk lokalnych poprzez przywracanie dawnych praktyk tanecznych i muzycznych oraz języka, tradycji, rękodzieła i zwyczajów kulinarnych.
4. Kierunek działań: Dokumentacja i badania
Działania:
- wspieranie badań i tworzenie dokumentacji, dotyczącej zjawisk z zakresu dziedzictwa niematerialnego, w szczególności tradycyjnych zwyczajów ludowych, regionalnej muzyki i tańca oraz folkloru słownego.
Wzrost świadomości społecznej dla ochrony dziedzictwa kulturowego
1. Kierunek działań: Popularyzacja wiedzy o znaczeniu i konieczności ochrony
Działania:
- wspieranie organizacji konkursów dla dzieci i młodzieży z zakresu ochrony dóbr kultury; - wspieranie w oparciu o istniejące mechanizmy (m.in stypendia, granty, otwarte konkurs ofert w ramach pożytku publicznego) działań popularyzatorskich, edukacyjnych i naukowych, związanych z opieką i ochroną dziedzictwa kulturowego; - wspieranie działań podnoszących świadomość społeczną w zakresie ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym organizowanych w ramach wojewódzkich obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa; - wspieranie działań, służących propagowaniu dziedzictwa kulturowego regionu poprzez środki przekazu elektronicznego i massmedia.
2. Kierunek działań: Edukacja
Działania:
- kontynuowanie działań, zapoczątkowanych w latach poprzednich, związanych z konkursami wiedzy o regionie i zabytkach regionu; - generowanie współpracy różnych podmiotów do tworzenia interdyscyplinarnego zaplecza działań edukacyjnych.

Wzrost konkurencyjności regionu
1. Kierunek działań: Ochrona
Działania:
- generowanie współpracy różnych podmiotów dla tworzenia kompleksowych opracowań ochrony i wykorzystania zasobów dziedzictwa kulturowego, możliwych do adaptacji w działaniach turystycznych i popularyzatorskich.
2. Kierunek działań: Promocja
Działania:
- kontynuacja działań Samorządu Województwa w zakresie imprez i wydarzeń promujących dziedzictwo kulturowe regionu;
- udział w targach turystycznych krajowych i zagranicznych;
- wspomaganie przedsięwzięć, promujących najcenniejsze dla województwa obiekty o wartościach kulturowych, istniejące szlaki kulturowe czy markowe produkty turystyczne związane z dziedzictwem kulturowym;
- współpraca przy tworzeniu publikacji, promujących dziedzictwo kulturowe województwa;
- wspieranie mechanizmów umożliwiających działania związane z promocją lokalnego dziedzictwa kulturowego poprzez wydarzenia i imprezy kulturalne, formy widowiskowe i rekonstrukcyjne;
- popularyzacja obiektów o statusie pomnika historii;
- popularyzacja powołanych parków kulturowych.
3. Kierunek działań: Edukacja
Działania:
- wsparcie przy organizacji prelekcji, spotkań, publikacji związanych z ukazaniem możliwości rozwoju małego biznesu, wraz z rozwojem infrastruktury, w powiązaniu z obszarami o walorach kulturowych – miejsca noclegowe, mała gastronomia, wypożyczalnie sprzętu turystycznego, usługi przewodników itp.;
- upowszechnianie informacji na temat dostępnych stypendiów, grantów i innych form wsparcia, związanych z opieką, ochroną, edukacją i popularyzacją dziedzictwa kulturowego regionu.
4. Kierunek działań: Zagospodarowanie
Działania:
- wspieranie rozwoju turystyki, bazującej na kulturowym dziedzictwie regionu;
- wspomaganie tworzenia tras turystycznych i produktów turystycznych w oparciu o zasoby dziedzictwa, łączących elementy materialne i niematerialne;
- wspomaganie działań w zakresie kompleksowego zagospodarowania istniejących szlaków kulturowych, zarówno tych o znaczeniu międzynarodowym, jak i regionalnym;
- wspieranie i kształtowanie rozwoju turystyki kulturowej o charakterze religijnym, sentymentalnym czy tematycznym;
- wykorzystanie tożsamości kulturowej regionu jako czynnika marketingowego.

6.2. Monitoring realizacji programu

Obowiązek monitorowania i ewaluacji Programu opieki nad zabytkami województwa kujawsko-pomorskiego wynika z Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Oznacza to, iż co dwa lata Zarząd Województwa jest zobowiązany do przedstawienia sprawozdania z realizacji programu i przedłożenia go Sejmikowi Województwa. Przygotowanie sprawozdania poprzedza ocena poziomu realizacji programu, uwzględniająca wykonanie zadań, oraz efektywność ich wykonania. Zgodnie z w/w ustawą sprawozdanie przedkładać jest Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków. Prace sprawozdawcze i monitorujące obejmują aktywność, wykazywaną przez Samorząd Województwa, jak również jednostki samorządu terytorialnego, instytucje kultury, organizacje pozarządowe, związki wyznaniowe oraz inne podmioty, realizujące działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego. Znajdują się w nich zestawienia inicjatyw, podejmowanych w ramach poszczególnych celów i kierunków działań według zaproponowanych w programie wskaźników realizacji. Kierunki działań, zawarte w programie, wykraczają poza zakres zadań własnych samorządu, dlatego też, dla uzyskania możliwie pełnego obrazu działań, związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego i opieką nad zabytkami, podejmowanych na terenie województwa kujawsko-pomorskiego, przy przygotowaniu sprawozdania wykorzystuje się sprawozdawczość i działania monitorujące, prowadzone również przez inne instytucje, m.in. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Narodowy Instytut Dziedzictwa. Monitoring działań, dotyczących Programu opieki nad zabytkami, pozwala ocenić uzyskane efekty, jak również prawidłowość przyjętych celów i kierunków.

Tab. 18 Wskaźniki realizacji celów programu

Cel 1. Zachowanie dziedzictwa materialnego
Wskaźniki:
- liczba utworzonych pomników historii;
- liczba utworzonych parków kulturowych;
- liczba obiektów lub zespołów obiektów wpisanych na Listę Skarbów Dziedzictwa;

<ul style="list-style-type: none"> - liczba obiektów lub zespołów obiektów, wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków i ewidencji z podziałem na zabytki nieruchome, ruchome i archeologiczne, z uwzględnieniem wpisów obszarowych; - liczba obiektów, wykreślonych z wojewódzkiego rejestru zabytków i ewidencji z podziałem na zabytki nieruchome, ruchome i archeologiczne oraz skreślonych z powodu wpisu na Listę Skarbów Dziedzictwa; - liczba i rodzaj utworzonych stref ochrony konserwatorskiej; - liczba prac badawczych przeprowadzonych na obiektach zabytkowych; - liczba przeprowadzonych przez beneficjentów prac rewaloryzacyjnych; - liczba przeprowadzonych przez beneficjentów szkoleń, spotkań, konkursów; - wartość przeprowadzonych prac rewaloryzacyjnych (realizowanych bądź dotowanych przez Samorząd Województwa).
<p>Źródło:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego; - Narodowy Instytut Dziedzictwa, Oddział Terenowy w Toruniu; - Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu; - Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego; - wojewódzkie instytucje kultury; - samorządy gminne i powiatowe.
<p>Cel 2. Zachowanie dziedzictwa niematerialnego</p>
<p>Wskaźniki:</p> <ul style="list-style-type: none"> - liczba nowych wpisów na Krajową Listę Dziedzictwa Niematerialnego; - liczba działań edukacyjnych i popularyzatorskich; - liczba przeprowadzonych badań i dokumentacji.
<p>Źródło:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego; - wojewódzkie instytucje kultury; - samorządy gminne; - inne.
<p>Cel 3. Wzrost świadomości społecznej dla ochrony dziedzictwa kulturowego</p>
<p>Wskaźniki:</p> <ul style="list-style-type: none"> - liczba zorganizowanych przedsięwzięć kulturalnych, konkursów, spotkań, szkoleń, warsztatów i innych działań edukacyjnych (organizowane bądź dotowane przez Samorząd Województwa, organizowane przez samorządy gminne i powiatowe, instytucje kultury); - liczba opublikowanych materiałów popularnonaukowych i edukacyjnych z zakresu dziedzictwa kulturowego (opracowane bądź dotowane przez Samorząd Województwa, opracowane przez samorządy gminne i powiatowe, instytucje kultury).
<p>Źródło:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego; - wojewódzkie instytucje kultury; - samorządy gminne; - inne.
<p>Cel 4. Wzrost konkurencyjności regionu</p>
<p>Wskaźniki:</p> <ul style="list-style-type: none"> - liczba wyznaczonych nowych szlaków kulturowych bądź zagospodarowania istniejących szlaków; - liczba wytworzonych produktów turystycznych, wykorzystujących zasoby dziedzictwa kulturowego; - liczba adaptacji, współfinansowanych z budżetu krajowego lub/i j.s.t., obiektów zabytkowych do współczesnej funkcji komercyjnej.
<p>Źródło:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego; - samorządy gminne; - Kujawsko-Pomorska Organizacja Turystyczna (Lokalne Organizacje Turystyczne); - inne.

7. Zasady współpracy i finansowania

W polskim systemie prawnym opieka nad zabytkiem polega m.in. na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku oraz zabezpieczeniu i utrzymaniu zabytku w jak najlepszym stanie. Zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 z późn. zm.) finansowanie tych zadań jest obowiązkiem ustawowym każdego podmiotu, mającego tytuł prawny do zabytku, tj. osób fizycznych, jednostek organizacyjnych, a także trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest zadaniem własnym.

Dzięki regulacjom prawnym o wsparcie finansowe w formie dotacji celowych podmioty, posiadające tytuł prawny do zabytku, mogą ubiegać się z budżetu państwa na poziomie krajowym i wojewódzkim, z budżetów samorządów, a także ze środków europejskich. Opieka nad zabytkami polega także na podejmowaniu wszelkich działań, związanych ze zmianą ich funkcji w przestrzeni publicznej oraz ich popularyzacją i udostępnianiem społecznym. Te formy opieki mogą być również finansowane ze źródeł zewnętrznych, w zależności od typu działań.

7.1. Środki krajowe

Główną formą finansowania opieki nad zabytkami są środki rozdysponowywane przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Co roku w ramach Programów Ministra ogłaszane są nabory wniosków na różnego rodzaju działania, związane ze współfinansowaniem zarówno projektów miękkich, jak i twardych. Celem tych programów jest ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego w kraju i za granicą, wspieranie działalności muzeów oraz popularyzacja kultury ludowej. O współfinansowanie mogą ubiegać się podmioty, realizujące zadania związane m.in. z ochroną i zachowaniem dziedzictwa narodowego, budową nowych obiektów, rozbudową, przebudową, remontem infrastruktury kultury oraz infrastruktury szkolnictwa artystycznego, realizacją międzynarodowych przedsięwzięć kulturalnych, rozwojem społeczeństwa informacyjnego w dziedzinie kultury oraz rozwojem zasobów ludzkich i podnoszeniem poziomu wykształcenia społeczeństwa.

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego uruchomiło specjalny program, zwany Promesą Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, za pomocą, którego można wspierać zadania, których realizacja znacząco wpłynie na dostępność do kultury na danym obszarze, zaangażuje różnorodne grupy społeczne oraz wesprze międzynarodową współpracę artystów i wymianę dzieł. Mechanizm programu polega na zwiększeniu efektywności wykorzystania funduszy europejskich poprzez zapewnienie środków na dofinansowanie tzw. wkładu własnego dla zadań, na realizację, których można ubiegać się o współfinansowanie w ramach programów europejskich.

Szczegółowe informacje na temat programów, priorytetów oraz dat naborów i operatorów dostępne są na stronie www.mkidn.gov.pl w zakładce: **Finanse: Programy Ministra**.

W celu zwiększenia zasięgu promocji dziedzictwa kulturowego w kraju i za granicą, w 2011 r. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego powołało Narodowy Instytut Dziedzictwa, którego celem jest gromadzenie i upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie, kształtowanie świadomości społecznej w zakresie wartości i zachowania dziedzictwa kulturowego oraz wyznaczanie i upowszechnianie standardów ochrony oraz konserwacji zabytków. Instytucja ta posiada zarezerwowane środki na opiekę nad zabytkami. Jednym z głównych działań, skierowanych do właścicieli, posiadaczy i zarządców zabytkowych obiektów wpisanych do rejestru zabytków, jest ogłaszany konkurs Zadbany zabytek. Jego celem jest promocja opieki nad zabytkami i upowszechnianie dobrych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów poprzez prawidłowe wykonywanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku, w tym również, jeżeli zachodzi taka konieczność, jego trwałe zabezpieczenie przed niszczeniem lub uszkodzeniem; właściwe użytkowanie zabytku oraz jego waloryzacja, które podkreślą jego walory i nie wpłyną ujemnie na posiadane przez zabytek wartości. Do udziału mogą być zgłaszane zabytki nieruchome, wpisane do rejestru zabytków, z wyjątkiem zabytkowych cmentarzy, zabytkowych układów urbanistycznych i ruralistycznych oraz zabytków nagrodzonych w ostatnich dziesięciu edycjach konkursu. Wszelkie informacje na temat programów oraz konkursów znaleźć można na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa www.nid.pl w zakładce: **Dla właścicieli i zarządców**.

Na sfinansowanie projektów badawczych, stypendiów doktorskich i staży z zakresu dziedzictwa narodowego można ubiegać się w Narodowym Centrum Nauki, które jest agencją wykonawczą, służącą wspieraniu działalności naukowej. Narodowe Centrum Nauki co roku organizuje szereg konkursów na projekty badawcze m.in. dla osób, rozpoczynających karierę naukową (Preludium, Sonata, Harmonia, Symfonia), zakup lub wytworzenie aparatury naukowo-badawczej (Opus), stypendia doktorskie (Etiuda), krajowe staże po uzyskaniu stopnia naukowego doktora (Fuga). Szczegółowe informacje na temat typu konkursów, warunków, trybu oraz terminów rozpoczęcia i zakończenia naboru wniosków znaleźć można na stronie www.ncn.pl w zakładkach **Finansowanie nauki - Konkursy**.

Narodowe Centrum Kultury jest kolejną państwową instytucją kultury, powołaną w celu promocji polskiego dziedzictwa narodowego jako elementu europejskiego dziedzictwa kulturowego. Jej celem jest wspomaganie działających w dziedzinie kultury i dziedzictwa narodowego ruchów społecznych oraz organizacji pozarządowych; skupia się głównie na prowadzeniu prac badawczych i eksperckich w zakresie kultury i dziedzictwa narodowego. Narodowe Centrum Kultury prowadzi wiele działań miękkich, popularyzujących szeroko rozumiane dziedzictwo kulturowe. Więcej informacji na temat szkoleń, konkursów i programów można znaleźć na stronie www.nck.pl.

W przypadku parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanej do rejestru zabytków, o dotację lub pożyczkę na ochronę tej formy zabytku można ubiegać się w programie priorytetowym Ochrona i przywracanie różnorodności biologicznej, obsługiwanym przez Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej. Jego celem jest powstrzymanie procesu utraty różnorodności biologicznej i krajobrazowej, odtworzenie i wzbogacenie zasobów przyrody oraz skuteczne zarządzanie gatunkami i siedliskami. Program realizowany jest w latach 2015-2023. Pozyskane środki mogą zostać wykorzystane na działania, związane z utrzymaniem i zachowaniem zabytkowych parków oraz ogrodów, w tym na zakup sprzętu do prac pielęgnacyjnych w ramach przedsięwzięć, dotyczących prac rewitalizacyjnych i konserwatorskich, jako ich integralny element. Nabór wniosków odbywa się w trybie ciągłym oraz konkursowym. Terminy, sposób składania i rozpatrywania wniosków określone zostaną w ogłoszeniu o naborze oraz regulaminie, umieszczonym na stronie: www.nfosigw.gov.pl w zakładce: **oferta finansowania**.

Osoby prawne, związane z Kościołem, mogą liczyć na wsparcie z Funduszu Kościelnego. Dotacje są udzielane wyłącznie na remonty i konserwację zabytkowych obiektów o charakterze sakralnym i tylko na wykonywanie podstawowych prac, zabezpieczających sam obiekt (w szczególności remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, odgromowej, przeciwłamaniowej i przeciwpożarowej itp.). Z Funduszu nie finansuje się remontów i konserwacji obiektów towarzyszących (takich jak np.: dzwonnice wolnostojące, krzyże), ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: obrazy, ikonostasy, stalle, epitafia, szaty i naczynia liturgiczne, instrumenty muzyczne, dzwony) oraz otoczenia świątyni, a także stałych elementów wystroju wewnątrz (takich jak np.: polichromie, freski, witraże i posadzki). Szczegółowe informacje, dotyczące naboru wniosków, zamieszczane są na stronie: www.mswia.gov.pl w zakładce: **Wyznania i mniejszości: Fundusz Kościelny**.

Innym dostępnym źródłem sfinansowania prac przy obiektach zabytkowych są środki, rozdysponowywane przez Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych. Dotacje te przyznawane są na przystosowanie obiektów kulturalnych do potrzeb osób niepełnosprawnych. Beneficjentem mogą zostać organizacje sportowe, kultury, rekreacji i turystyki osób niepełnosprawnych, osoby prawne i jednostki organizacyjne, nieposiadające osobowości prawnej. Wszelkich informacji na ten temat należy szukać na stronie: www.pefron.org.pl, w zakładce: **Obsługa dofinansowań i refundacji**.

W ramach krajowych środków Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej co roku ogłasza nabór wniosków o dotacje z Programu Operacyjnego Fundusz Inicjatyw Obywatelskich na lata 2014-2020, które mogą być wykorzystane do wsparcia działań, związanych z dziedzictwem materialnym i niematerialnym. Pomoc można wykorzystać na projekty, obejmujące szkolenia i warsztaty oraz publikację broszur, wnioskodawcami powinny być małe, młode organizacje o charakterze lokalnym. Ogłoszenia o corocznych naborach zamieszczane są na stronie: www.mpips.gov.pl, w zakładce: **Aktualności, Organizacje pozarządowe** lub www.pozytek.gov.pl, w zakładce: **Aktualności**.

Część środków z budżetu państwa, będących w dyspozycji wojewody, rozdysponowywana jest przez wojewódzkie urzędy ochrony zabytków, które udzielają dotacji na podstawie ustalonych i ogłoszonych kryteriów w drodze naboru wniosków. Środki mogą zostać przeznaczone na pokrycie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku, wpisanym do rejestru zabytków. Prace powinny być realizowane w roku udzielenia dotacji, a także przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (tzw. refundacja). Środki finansowe na pokrycie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych mogą obejmować nakłady konieczne na prace lub roboty budowlane, określone w art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami i być udzielone w wysokości do 50% tych nakładów. W uzasadnionych przypadkach, gdy zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną bądź naukową, wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac, lub gdy stan zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac przy zabytku, dofinansowanie może być udzielone w kwocie do 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót. Sposób i kryteria oceny dostępne są na stronie: www.torun.wkz.gov.pl, w zakładce: **Dotacje i refundacje**, natomiast wzór wniosku do pobrania w zakładce: **Druki do pobrania**.

7.2. Środki samorządowe

Poza środkami, pochodzącymi z budżetu państwa, istnieją możliwości pozyskania wsparcia finansowego z budżetów samorządów. Na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku, wpisanym do rejestru, mogą być również udzielone przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa. Każdy organ stanowiący jednostkę samorządu terytorialnego może w drodze uchwały określić tryb, warunki i sposób udzielania takich dotacji.

W województwie kujawsko-pomorskim od 2008 na podstawie uchwały Nr XXV/497/08 Sejmiku Województwa zostały określone „Zasady udzielania i rozliczania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze Województwa Kujawsko-Pomorskiego”, na podstawie, których co roku udzielane są dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy obiektach zabytkowych, wpisanych do rejestru zabytków. O dotację może ubiegać się każdy podmiot, posiadający tytuł prawny do zabytku, wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, ograniczonego prawa rzeczowego, trwałego zarządu albo stosunku zobowiązaniowego. Dotacja może być udzielona na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie przy zabytku prac lub robót budowlanych, mieszczących się w katalogu wskazanym w art. 77 ww. ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, które wnioskodawca zamierza wykonać w roku, na który zostanie udzielona dotacja. Zasady i tryb ten nie przewiduje refundacji poniesionych kosztów. Kompleksowe informacje dostępne są na stronie: www.bip.kujawsko-pomorskie.pl, w zakładce: **Procedury załatwiania spraw, Dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru położonych na obszarze Województwa Kujawsko-Pomorskiego.**

Poza Samorządem Województwa Kujawsko-Pomorskiego w oparciu o art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku, wpisanym do rejestru, udzielają również samorządy powiatów i gmin. Zasady i tryb postępowania o udzielenie dotacji, sposób jej rozliczenia i sposób kontroli prac określają uchwały Rad Powiatów i Rad Gmin. Informacji na temat możliwości pozyskania środków należy szukać na stronach internetowych samorządów lub w Biuletynach Informacji Publicznej, który jest prowadzony przez każdą jednostkę samorządu terytorialnego.

Oprócz wspierania przedsięwzięć twardych, samorządy dofinansowują również działania miękkie poprzez corocznie ogłaszane konkursy ofert oraz Stypendia Marszałka. Dotacje w ramach otwartych konkursów są udzielane dla organizacji pozarządowych oraz innych podmiotów, wymienionych w art. 3 ust. 3 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, na wsparcie realizacji zadań publicznych w zakresie kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Wszelkie informacje na temat zakresu wsparcia, rodzaju zadań i kosztów, które mogą być finansowane, dostępne są na stronie: www.ngo.kujawsko-pomorskie.pl, w zakładce: **Otwarte konkursy ofert.**

W przypadku projektów indywidualnych z zakresu opieki nad zabytkami, gdy wnioskodawcą jest osoba fizyczna, mieszkająca bądź ucząca się (uczniowie i studenci studiów stacjonarnych) na terenie województwa kujawsko-pomorskiego, która zamierza realizować przedsięwzięcia, polegające na wykonaniu dzieła, projektu artystycznego lub twórczego, nagraniu płyty, filmu, katalogu, publikacji, itp. oraz chętna do podjęcia studiów na uczelni artystycznej, dodatkowej edukacji artystycznej, stażu, doskonaleniu warsztatu twórczego lub wykonawczego, może ubiegać się o przyznanie stypendium artystycznego dla osób zajmujących się twórczością artystyczną, upowszechnianiem kultury i opieką nad zabytkami. Stypendia Marszałka Województwa przyznane są w trybie konkursu, ogłaszanego przez Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego. Warunki przyznania stypendium oraz wzór wniosku i wszelkie niezbędne dane znajdują się na stronie: www.bip.kujawsko-pomorskie.pl, w zakładce: **Procedury załatwiania spraw: Stypendia artystyczne dla osób, zajmujących się twórczością artystyczną, upowszechnianiem kultury i opieką nad zabytkami.**

Od 2012 r. Marszałek Województwa Kujawsko-Pomorskiego, chcąc wyróżnić prace konserwatorskie i restauratorskie przy zabytkach województwa kujawsko-pomorskiego, cechujące się wysoką jakością oraz szczególną dbałością o kompleksowe przywrócenie im świetności i utrwalenie ich kulturowej wartości, promować dobre wzorce realizacji prac przy zabytku oraz uhonorować autorów szczególnych osiągnięć, związanych z opieką nad zabytkami i ochroną zabytków, przyznaje Medale Hereditas Saeculorum, będący główną nagrodą w Konkursie Dziedzictwo Wieków. W tym celu została powołana specjalna Kapituła, składająca się z ekspertów z zakresu dziedzictwa

narodowego i oceniająca nadesłane wnioski przez właścicieli, posiadaczy i zarządców obiektów zabytkowych, jednostki samorządu terytorialnego, stowarzyszenia, fundacje działające na polu ochrony i opieki nad zabytkami, służby konserwatorskie oraz muzea. Uroczystość wręczenia medali laureatom odbywa się podczas wojewódzkiej inauguracji Europejskich Dni Dziedzictwa. Wniosek i regulamin konkursu dostępne są na stronie: www.kujawsko-pomorskie.pl, w zakładce: **Kultura, Dziedzictwo Wieków**.

W województwie kujawsko-pomorskim właściciele oraz zarządcy zabytkowych parków mogą skorzystać ze wsparcia finansowego, proponowanego przez Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Toruniu. Rada Nadzorcza w drodze uchwały przyjmuje zasady udzielania pomocy finansowej ze środków, które są w jej dyspozycji. O pomoc mogą ubiegać się jednostki samorządu terytorialnego, państwowe jednostki budżetowe, przedsiębiorcy, instytucje kultury, organizacje pozarządowe oraz osoby fizyczne. Wsparcie udzielane jest m.in. w formie pożyczek, umorzenia pożyczek i bezzwrotnych dotacji na realizację przedsięwzięć, związanych z edukacją ekologiczną, ochroną przyrody i krajobrazu, ochroną powietrza, gospodarką odpadami i ochroną powierzchni ziemi oraz zasobów wodnych, badaniami naukowymi, a także monitoringiem środowiska. Wojewódzki Fundusz nie rozpatruje wniosków o udzielenie dofinansowania na przedsięwzięcia zakończone w dniu złożenia wniosku. Szczegółowy opis zasad i form wsparcia dostępny jest na stronie: www.wfosigw.torun.pl, w zakładce: **Serwis beneficjenta, Zasady finansowania**.

7.3. Środki unijne

Z chwilą wejścia Polski do Unii Europejskiej katalog środków, przeznaczonych na ochronę dziedzictwa narodowego, wzbogacił się o środki z funduszy strukturalnych. Niestety, perspektywa finansowa 2014-2020 nie daje już tak wielkich możliwości jak poprzednia. Środki na ten cel zostały bardzo okrojone. Aktualnie istnieje możliwość skorzystania z dwóch zasadniczych źródeł:

- funduszy strukturalnych Unii Europejskiej w ramach Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko (2014-2020), Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020, Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020, Programu Operacyjnego Polska Cyfrowa na lata 2014-2020,
- programów wspólnotowych: Program Kreatywna Europa 2014-2020, Program Europa dla Obywateli 2014-2020.

Możliwość finansowania ochrony zabytków została włączona do działań współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na dwóch poziomach: krajowym i regionalnym. Na poziomie krajowym, z największą alokacją środków – 467,3 mln euro na cały okres programowania, zaplanowano dofinansowanie z Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko w ramach VIII osi priorytetowej: Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury. Wsparcie ukierunkowane jest m.in.: na zachowanie dziedzictwa poprzez dofinansowanie prac, związanych z konserwacją i renowacją obiektów zabytkowych. Zakres wsparcia obejmuje także działania, mające na celu ochronę i zachowanie zabytkowych parków i ogrodów. W związku z tym, że środki w perspektywie 2014-2020 są ograniczone, bardzo dokładnie został określony katalog zadań i beneficjentów, którzy mogą skorzystać z tego rodzaju dofinansowania. O dofinansowanie można ubiegać się w przypadku obiektów, wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO lub uznanych przez Prezydenta RP za Pomniki Historii oraz obiektów zlokalizowanych na obszarach objętych wpisem na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO lub położonych na obszarach uznanych za Pomniki Prezydenta RP. Ponadto za kluczowe uznano inwestycje, dotyczące zabytków drewnianych (zarówno nieruchomości, jak i ruchomych), rozwoju czytelnictwa i sztuki współczesnej w miastach wojewódzkich, a także inwestycje dotyczące zabytków techniki oraz projekty, wynikające z Kontraktów Terytorialnych. Poziom dofinansowania wynosi 85% (poza Mazowszem) przy maksymalnej wartości projektu, która nie może przekroczyć 5 mln euro (10 mln euro dla obiektów wpisanych na Listę UNESCO, znajdujących się na obszarze UNESCO) i minimalnej wartości projektów: 2 mln euro. W ramach POIiŚ harmonogram naboru wniosków oraz zasady zostały opublikowane na stronie: www.poiis.mkidn.gov.pl.

Na poziomie województwa podstawowym źródłem sfinansowania działań, związanych z dziedzictwem kulturowym, jest Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-pomorskiego na lata 2014-2020. Głównym jego założeniem jest podnoszenie konkurencyjności regionu. RPO WK-P 2014-2020 był pierwszym spośród 16 programów regionalnych wszystkich

polskich województw i daje możliwości pozyskania 1,9 miliarda euro. 72% tej kwoty pochodzić z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego i wydanych zostanie na inwestycje o charakterze infrastrukturalnym, 28% to środki Europejskiego Funduszu Społecznego, przeznaczone na cele o charakterze społecznym. Najważniejszym dokumentem, opisującym zakres wsparcia, opis priorytetów i działań jest Szczegółowy Opis Osi Priorytetowych RPO WK-P na lata 2014-2020, który jest dostępny na stronie: www.mojregion.eu, w zakładce: **Zapoznaj się z prawem i dokumentami**. RPO WK-P podzielony jest na dwanaście osi priorytetowych, z których szczególnie jedna dedykowana jest ochronie dziedzictwa, jest to priorytet inwestycyjny: Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego, oś 4. Region przyjazny środowisku. Priorytet ten składa się z trzech głównych działań: rozwój dziedzictwa kulturowego i naturalnego (tu grupują się poddziałania, interesujące podmioty zajmujące się szeroko rozumianą kulturą), ochrony różnorodności biologicznej, rozwoju wewnętrznych potencjałów województwa. W ramach działania, poświęconego rozwojowi dziedzictwa kulturowego i naturalnego, można pozyskać środki na projekty infrastrukturalne (bez możliwości wsparcia budowy nowych obiektów), realizowane w instytucjach kultury, bibliotekach, archiwach, muzeach, obiektach i na obszarach zabytkowych, obszarach przemysłowych o wartościach historycznych; związane z konserwacją, restauracją obiektów zabytkowych; konserwację zabytków ruchomych i materiałów archiwalnych, stanowiących dziedzictwo dokumentacyjne, wyłącznie projekty tzw. „małej skali” o całkowitej wartości projektu nieprzekraczającej 5 mln euro; projekty związane z organizacją imprez kulturalnych, które wykazują znaczny wpływ na gospodarkę regionalną i znaczący wkład w osiągnięciu celów Strategii UE dla Regionu Morza Bałtyckiego w ramach Obszaru Priorytetowego „Kultura”. Poza priorytetem stricte poświęconym kulturze, istnieje jeszcze kilka osi, w ramach, których beneficjent może uzyskać dofinansowanie na działania, związane z ochroną zabytków. Między innymi w Priorytecie inwestycyjnym: Wspieranie efektywności energetycznej, inteligentnego zarządzania energią i wykorzystanie odnawialnych źródeł energii w budynkach publicznych i sektorze mieszkalnym można znaleźć dofinansowanie na przeprowadzenie prac, związanych z wykorzystaniem odnawialnych źródeł energii. Wszystkie informacje, harmonogramy, wykazy zadań, które mogą otrzymać dofinansowanie, katalog beneficjentów oraz kosztów kwalifikowalnych dostępne są na stronie: www.mojregion.eu, w zakładce: **Regionalny Program Operacyjny**.

Programem finansowym, dotowanym przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW), jest Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020, z którego możliwe jest finansowanie przedsięwzięć, związanych z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. W celu zapewnienia zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich kontynuowane będą działania z poprzedniej perspektywy, które przyczynią się do rozwoju przedsiębiorczości, odnowy i rozwoju wsi, w tym w zakresie infrastruktury technicznej. Na obszarach wiejskich znajdują się pojedyncze obiekty zabytkowe, zespoły pałacowo-ogrodowe, zespoły folwarczne, układy tradycyjnej zabudowy, które ulegają stopniowej degradacji, a w przypadku braku środków na ich renowację zostaną całkowicie utracone. Realizacja inwestycji z zakresu ochrony zabytków i budownictwa tradycyjnego ma przyczynić się do zachowania dziedzictwa kulturowego na tym obszarze. W ramach tego poddziałania mogą być wspierane następujące typy zadań: odnawianie lub poprawa stanu zabytkowych obiektów budowlanych, służących zachowaniu dziedzictwa kulturowego, zakup obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa w danym regionie z przeznaczeniem na cele publiczne. Katalog beneficjentów jest jednak ograniczony, są to gminy oraz instytucje kultury, dla których organizatorem jest JST. Wsparcie w ramach tego poddziałania ma formę refundacji części kosztów kwalifikowalnych operacji. Dodatkowo można ubiegać się o dofinansowanie inicjatyw, związanych z ochroną dziedzictwa i podtrzymaniem tradycji kulturowych w ramach działania LEADER, mającego na celu rozwój lokalny kierowany przez taką społeczność, może być realizowany na obszarach wiejskich, z wyłączeniem obszaru miast o liczbie mieszkańców większej niż 20 000. Dla danego obszaru na terenach wiejskich, zamieszkanego przez minimum 30 000 lub maksimum 150 000 mieszkańców, powstać powinna tzw. Lokalna Strategia Rozwoju (LSR), zawierająca wszelkie aspekty charakterystyczne dla danego terenu i zamieszkującej go ludności, które mogą przyczynić się do rozwoju gospodarczego, turystycznego, społecznego i kulturowego tego obszaru. LSR będzie realizowana na obszarze obejmującym przynajmniej dwie gminy, z terenami stanowiącymi (bądź zawierającymi) obszary wiejskie, dla których utworzona zostanie tzw. Lokalna Grupa Działania (LGD). Podejście LEADER wskazuje konieczność osiągnięcia przez Lokalną Grupę Działania określonych celów szczegółowych, do których należą m.in.:

wzmocnienie kapitału społecznego, w tym z wykorzystaniem rozwiązań innowacyjnych, i wspieranie partycypacji społeczności lokalnej w realizacji Lokalnej Strategii Rozwoju. Zadania realizowane w ramach LSR powinny jednak wskazywać na wykorzystanie lokalnych zasobów, takich jak: surowce naturalne, miejscową infrastrukturę, lokalizację (położenia geograficzne), dziedzictwo kulturowe i krajobrazowe, potencjał mieszkańców itp. Więcej informacji na stronie: www.mojregion.eu, w zakładce: **Program Rozwoju Obszarów Wiejskich**.

W ramach Programu Operacyjnego Polska Cyfrowa na lata 2014-2020 Oś priorytetowa II. E-Administracja i otwarty rząd, Priorytet Inwestycyjny 2.3 Wzmacnianie zastosowania technologii komunikacyjno-informacyjnych dla e-administracji, e-learningu, e-integracji, e-kultury i e-zdrowia. Cel szczegółowy 4: Zwiększenie dostępności i wykorzystania informacji sektora publicznego można sfinansować działania, zwiększające dostępność informacji sektora publicznego. Dofinansowane otrzymać mogą projekty, usprawniające podaż informacji sektora publicznego (ISP) poprzez: digitalizację informacji sektora publicznego, w szczególności zasobów kultury i nauki. Szczegółowy opis działań, harmonogram konkursów dostępny jest na stronie: www.polskacyfrowa.gov.pl.

Ponadto dostępne są programy wspólnotowe, które oferują wsparcie działań, związanych z dziedzictwem kulturowym. Kreatywna Europa to nowy program Unii Europejskiej, oferujący wsparcie finansowe dla sektorów audiowizualnych, kultury i kreatywnych. Głównymi celami programu są: promocja europejskiej różnorodności kulturowej i dziedzictwa, budowanie kompetencji profesjonalistów, rozwój publiczności dla odbioru europejskich dzieł m. in. poprzez zwiększanie dostępu do kultury i utworów audiowizualnych.

W ramach tego programu mogą być dofinansowywane wyłącznie projekty „miękkie” (nieinwestycyjne). Grantobiorcą mogą być instytucje i organizacje, działające aktywnie od minimum 2 lat w sektorze kultury i/lub w sektorze kreatywnym, które zawiązały międzynarodowe partnerstwo. Najodpowiedniejszym obszarem na działania w ramach projektów upowszechniających wiedzę o zabytkach i popularyzujących dziedzictwo kulturowe jest obszar Współpracy Europejskiej. Aby złożyć projekt, należy zarejestrować się na platformie ECAS, która dostępna jest w polskiej wersji językowej. Na stronie: www.kreatywna-europa.eu dostępny jest również przewodnik w języku polskim.

Kolejnym programem wspólnotowym, skierowanym na realizację „miękkich” działań projektowych m.in. w tematyce dziedzictwa kulturowego, jest Program Europa dla Obywateli 2014-2020, którego celem jest zwiększenie świadomości obywateli o historii i integracji europejskiej oraz pomoc w lepszym zrozumieniu polityki UE i jej wpływu na życie codzienne obywateli jej państw członkowskich. Program zakłada sześć komponentów, których głównym celem jest rozwijanie obywatelstwa europejskiego przez umożliwienie współpracy i uczestnictwa w budowaniu demokratycznej, różnorodnej kulturowo, otwartej na świat Europy; rozwijanie poczucia tożsamości europejskiej, opartej na wspólnych wartościach, historii i kulturze, umacnianie poczucia odpowiedzialności za UE wśród obywateli; pogłębianie tolerancji i wzajemnego zrozumienia między obywatelami Europy. Na stronie internetowej europadlaobywateli.pl dostępny jest Przewodnik programowy w języku polskim oraz wszelkie niezbędne informacje na temat grantów.

7.4. Środki prywatne i inne

Poza środkami państwowymi, samorządowymi i unijnymi na rynku można znaleźć szereg fundacji krajowych, takich jak: Fundacja im. Stefana Batorego (www.batory.org.pl), Fundacja Kronenberga (www.citibank.pl/poland/kronenberg/polish/index.htm); fundusze europejskie, m.in. Programy Europejskiej Fundacji Kultury (www.culturalfoundation.eu/), Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej (www.efrwp.pl); Fundusze Wyszehradzkie (www.visegradfund.org), Szwajcarska Fundacja dla Kultury Pro Helvetia (www.prohelvetia.pl), Fundacja Współpracy Polsko- Niemieckiej (www.fwpm.org.pl), Polsko-Amerykańska Fundacja Wolności (www.pafw.pl); fundusze organizacji międzynarodowych, m.in. Europa Nostra wręcza nagrody za utrzymywanie i restaurację obiektów kulturowych w krajach europejskich (www.europanostra.org). Możliwości pozyskania środków stwarza również inicjatywa wpisywania obiektu przez nowojorską World Monuments Fund na listę 100 najbardziej zagrożonych zabytków świata. Jest to forma poszukiwania sponsorów na renowację obiektów. Lista szczególnych miejsc, które należy ocalić, jest ogłaszana, co roku przez nowojorską World Monuments Fund. Spośród setek nadsyłanych zgłoszeń te najważniejsze wybierają historycy, architekci, eksperci ze światowych organizacji, m.in. UNESCO. Szczegółowe informacje: www.wmf.org.

Właściciele i zarządcy obiektów zabytkowych mogą też ubiegać się o kredyty hipoteczne, które udzielane są przede wszystkim przez banki na zakup, budowę, nadbudowę, przebudowę, rozbudowę, modernizację, adaptację bądź remont nieruchomości mieszkalnych, użytkowych i komercyjnych. Kredytobiorcami mogą być zarówno klienci indywidualni, mający zdolność kredytową, jak i przedsiębiorcy, inwestorzy instytucjonalni, wspólnoty mieszkaniowe, jednostki budżetowe, jednostki samorządowe oraz inne podmioty. Podstawowym zabezpieczeniem tego rodzaju kredytów jest hipoteka, ustanowiona na kredytowanej bądź innej nieruchomości. Wiele banków coraz chętniej finansuje inwestycje, związane z zakupem, odnowieniem i adaptacją nieruchomości zabytkowych ze względu na deficyt terenów inwestycyjnych, szczególnie w centrach dużych miast. Zarówno deweloperzy mieszkaniowi, jak i podmioty gospodarcze, inwestujące w nieruchomości komercyjne, adaptują nieruchomości o charakterze zabytkowym na swoje potrzeby, wykorzystując środki z kredytów. Banki proponują też pomoc finansową na rewitalizację starych i zabytkowych obszarów miejskich (zabytków nieruchomych, obszarów przemysłowych, osiedli mieszkaniowych itp.) jednostkom samorządu terytorialnego. Długoterminowe finansowanie kredytem realizacji programów rewitalizacyjnych może pozwolić samorządom na odzyskanie cennych terenów oraz zapewnienie rozwoju określonego obszaru dawnych dzielnic miejskich, terenów poprzemysłowych czy powojaskowych.

8. Zakończenie

Realizacja dwóch edycji programu opieki nad zabytkami województwa kujawsko-pomorskiego wykazuje istotną poprawę stanu zachowania materialnego dziedzictwa kulturowego regionu. W coraz większej ilości odnowione obiekty zabytkowe zlokalizowane w uporządkowanym krajobrazie kulturowym stają się istotnymi wyróżnikami przestrzennymi, a prowadzona w nich działalność nadaje im niepowtarzalny klimat miejsca. Konsekwencja samorządów gminnych w realizacji założeń strategicznych związanych z działaniami na rzecz poprawy kondycji materialnego dziedzictwa w połączeniu ze znacznymi nakładami finansowymi przeznaczonymi w latach minionych i planowanymi na realizację zadań w najbliższym okresie, są pozytywnym prognostykiem dla kontynuacji procesów konserwatorskich przy zabytkach. Ważnym priorytetem zawartym w programie opieki nad zabytkami na najbliższe lata jest intensyfikacja działań związanych ochroną dziedzictwa niematerialnego. Nasilające się zjawiska globalizacyjne, zanik przekazu międzypokoleniowego, czy też zanikające więzi z tradycją, klimatem i tożsamością miejsca, to tylko niektóre z negatywnych zjawisk zauważalnych w społecznościach lokalnych. Dlatego tak pilnym zadaniem staje się dokumentowanie, a następnie popularyzowanie zasobu dziedzictwa niematerialnego. Działania programowe zaplanowane do realizacji przez samorząd województwa kujawsko-pomorskiego w latach 2017-2020, poza poprawą stanu zachowania środowiska kulturowego regionów historyczno-kulturowych województwa i ugruntowaniem poczucia tożsamości lokalnej społeczności, winny w konsekwencji wygenerować mechanizmy, których efektem będzie wzrost konkurencyjności regionu.

Spis tabel

Tabela 1. Ewidencja zabytków z wyłączeniem obiektów wpisanych do rejestru zabytków - porównanie stanu z 2011 i 2016 r.

Tabela 2. Ewidencja zabytków: architektura i budownictwo, zieleń i cmentarze oraz zabytki archeologiczne z wyłączeniem obiektów wpisanych do rejestru zabytków wg powiatów - stan na 2011 r.

Tabela 3. Obiekty nieruchome wpisane do rejestru zabytków w okresie styczeń 2013 r. - listopad 2016 r.

Tabela 4. Obiekty nieruchome wykreślone z rejestru zabytków w okresie styczeń 2013 r. - listopad 2016 r.

Tabela 5. Zmiany ilościowe obiektów wpisanych do rejestru zabytków z podziałem na kategorie.

Tabela 6. Pomniki historii z terenu województwa kujawsko-pomorskiego.

Tabela 7. Zestawienie ilościowe obiektów ruchomych wpisanych do rejestru zabytków z terenu województwa kujawsko-pomorskiego w latach 2009-2012 i 2013-2016.

Tabela 8. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków. Stan zasobu na 30.11.2016

Tabela 9. Dziedzictwo niematerialne – zestawienie artystów i twórców nieprofesjonalnych działających na terenie województwa kujawsko-pomorskiego, stan na 30.11.2016

Tabela 10. Gminy posiadające uchwalone gminne programy opieki nad zabytkami

Tabela 11. Powiaty posiadające uchwalone powiatowe programy opieki nad zabytkami

Tabela 12. Liczba udzielonych dotacji na działania konserwatorskie przy zabytkach nieruchomych podjętych w latach 2013-2016 według źródeł dofinansowania

Tabela 13. Liczba udzielonych dotacji na działania konserwatorskie przy zabytkach nieruchomych podjętych w latach 2013-2016 według rodzaju zabytku i źródeł dofinansowania

Tabela 14. Liczba udzielonych dotacji na działania konserwatorskie przy zabytkach ruchomych, podjętych w latach 2013-2016 według źródeł dofinansowania (z wykluczeniem zbiorów muzealnych, bibliotek i archiwów).

Tabela 15. Liczba udzielonych dotacji na działania konserwatorskie przy zabytkach ruchomych podjętych w latach 2013-2016 według rodzaju zabytku i źródeł dofinansowania.

Tabela 16. Działania z zakresu ochrony i popularyzacji dziedzictwa niematerialnego podejmowane przez jednostki samorządu terytorialnego, w latach 2013-2016.

Tabela 17. Wybrane działania z zakresu ochrony i popularyzacji dziedzictwa niematerialnego podejmowane przez instytucje kultury, w latach 2013-2016.

Tabela 18. Wskaźniki realizacji celów programu.

Wykaz skrótów użytych w tekście

CT - cel tematyczny

EFRR - Europejskie Fundusz Rozwoju Regionalnego

EFRROW - Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich

EFS - Europejski Fundusz Społeczny

gm. - gmina

j.s.t. - jednostki samorządu terytorialnego

KPCK - Kujawsko-Pomorskie Centrum Kultury w Bydgoszczy

LGD - Lokalna Grupa Działania

LSR - Lokalna Strategia Rozwoju

MET - Muzeum Etnograficzne w Toruniu

MKiDN - Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego

MPiPS - Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej

MSWiA - Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji

NCK - Narodowe Centrum Kultury

NCN - Narodowe Centrum Nauki

NFOSiGW - Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej

Ngo - non governmental organisation

NID - Narodowy Instytut Dziedzictwa

PEFRON - Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych

PI - priorytet inwestycyjny

POIiŚ - Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko
RPO WK-P - Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-Pomorskiego
STL - Stowarzyszenie Twórców Ludowych
UNESCO - United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
WKZ - Wojewódzki Konserwator Zabytków
WMF - World Monuments Fund
WUOZ - Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków